

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պարմ. գիր. դոկտոր

ՆՈՄԵՆԿԼԱՏՈՒՐԱՅԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ*

Բանալի բառեր – անվանակարգ, ընտրախավ, կենտկոմ, կուսապարտ, Ի. Ստալին, Աշոտ Հովհաննիսյան, հեղկոմ, ժողկոմխորի, կազմբաժին, հարվածային փայ, պատասխանատու աշխատող, պաշտոնների ցուցակագրում, ճյուղային կառուցվածք, անկետային տվյալներ, միակուսակցական համակարգ:

Մուտք

Բոլշևիկյան միակուսակցական վարչակարգի (ռեժիմի) հաստատման բնորոշ դրսևորումներից մեկը կուսակցական-պետական **նոմենկլատուրայի** ձևավորումն էր: Հասկացությունը ծագում է լատիներեն «**nomenclatura**» բառից. «**nomen**»՝ անուն, անվանում և «**clator**»՝ թվարկել, հայտարարել:

Հին Հռոմում ընդունված էր, որ ընդունելությունների ժամանակ այն ստրուկը, ով բարձրաձայն արտասանում էր ներս մտնող պատվարժան հյուրի կամ հյուրերի անունները, կոչվում էր «**nomenclator**», իսկ նրա ընթերցած անունների ցուցակը՝ «**nomenclatura**»¹:

Ըստ ակադեմիկոս Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանի՝ «նոմենկլատուրա» նշանակում է «անվանակարգ», իսկ «նոմենկլատուրային պաշտոն»՝ վերադաս մարմնի անմիջական հաստատումով նշանակման ենթակա պաշտոն²:

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 14.04.2015:

1 **Дворецкий И. Х.**, Латинско-русский словарь, М., 1976, с. 674, **Восленский М. С.**, Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза, М., 1991., www.lib.ru /Politolog/ Woslenski J. txt. p. 12,

Հայրապետյան Ա., Լատիներեն-հայերեն բացատրական բառարան, Եր., 2005, էջ 241:

2 Տե՛ս **Աղայան Է. Բ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Գ – Ֆ, Եր., 1976, էջ 1079:

Օբսֆորդի բացատրական բառարանով՝ «nomenklatura» նշանակում է «անվանացանկ»³: **Այստեղից էլ ժամանակակից իմաստով նոմենկլատուրա ասելով՝ հասկանում ենք պետական-կուսակցական այս կամ այն ոլորտի պաշտոնների նշանակման անվանակարգը կամ անվանացանկը, որը ներառում է որոշակի քաղաքական ու քաղաքագիտական իմաստ:**

Տասնամյակներ շարունակ խորհրդային երկրում կուսակցական նոմենկլատուրայի պատմության հարցերով զբաղվելը, խոսելը, եթե չասենք արգելված է եղել, ապա մեղմ ասած՝ չի խրախուսվել, որովհետև ցանկալի չէր խոսել այդ ընտրախավի կարգավիճակի, պաշտոնեական տեղաշարժերի մեխանիզմի, նոմենկլատուրային աշխատողների արտոնությունների և բարիքներից օգտվելու իրավունքների մասին և այլն:

Արխիվային ֆոնդերի ցուցակներում նոմենկլատուրային վերաբերող գործերը նախկինում, որպես կանոն, դրոշմված են եղել անձեռնմխելիության կնիքով, շարքային ուսումնասիրողի համար համարվել են փակ և հույժ գաղտնի փաստաթղթեր: Ղեկավար աշխատողների ցուցակը հասու է եղել միայն սահմանափակ շրջանակի, որովհետև խոսքը վերաբերում էր խորհրդային հասարակության ղեկավար ընտրախավին (էլիտային)՝ իր հիերարխիկ աստիճանակարգով, ինչը արտասահմանյան գրականության մեջ որակվել է **պարտոկրատիա** կամ **նոր դասակարգ**:

Չեչեն այլախոհ պատմաբան, քաղաքագետ **Ա. Ավտորխանովի** բնորոշմամբ՝ խորհրդային իշխանության հռչակումով և բոլշևիկյան միակուսակցական (ավտորիտար) կառավարման համակարգի ձևավորումով 1920-ական թթ. առաջացավ **կոմունիստական պարտոկրատիա** (կուսակցապետություն), որի մեջ ներառվում էին կառավարման հետևյալ երեք տարրերը՝ **ավտոկրատիա** (հանձին Ի. Ստալինի բռնատիրության), **օլիգարխիա** (քաղբյուրոյի դիկտատուրա) և **կեղծ դեմոկրատիա** (հանձինս սովետների)⁴:

ԽՄԿԿ ԿԿ-ի ապարատի նախկին աշխատող, պատմաբան և փիլիսոփա, արտասահման մեկնած ու չվերադարձած պրոֆ. **Միխայիլ Վոլենսկին** իր «Նոմենկլատուրա» աշխատության մեջ փաստական նյութերի և իր պրակտիկ դիտարկումների հիման վրա այն միտքն է զարգացնում, որ քաղաքական պայքարի արդյունքում 1917 թ. հոկտեմբերին իշխանությունը գրաված բոլշևիկները իրենց կուսակցության շրջանակներում ձևավորեցին նոր իշխող, արտոնյալ խավ: Հետագա շրջանում այդ խավը ամրապնդեց և օրինականացրեց իր դիրքերը: Նա ոչ միայն անջրպետեց իրեն հասարակությունից ու ժողովրդից, այլև նույնիսկ իր ներսում ձևավորեց պաշտոնների հիերարխիա, այսինքն՝ **նոմենկլատուրա**⁵: Ըստ Մ. Վոլենսկու՝ խորհրդային երկրում ազգայնացված կամ պետականացված սոցիալիստական սեփականությունը, ըստ էության, համարվել է ոչ թե համաժողովրդական, այլ **նո-**

3 Տե՛ս Քաղաքագիտության և քաղաքականության Օբսֆորդի բացատրական բառարան, Եր., 2003, էջ 369:

4 Տե՛ս **Авторыханов А. Г.**, Происхождение партократии, т. 1, Франкфурт-на-Майне, 1973 // Constitutions. Ru / archives/ N 4571/.

5 Տե՛ս **Восленский М. С.**, Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза, М., 1991. // w w w lib. ru /Politolog /, Woslensi J. txt, p. 10.

մենկլատուրայի սեփականություն⁶:

Երբ խորհրդային ժամանակաշրջանում արևմտյան հեղինակները և արտասահման փախած ու չվերադարձած խորհրդային այլախոհները, այսպես կոչված՝ **невозвращенцы**-ները գրում էին խորհրդային կուսակցական-քյուրկրատական նոմենկլատուրայի (անվանակարգի), նրա՝ որպես առանձին, արտոնյալ դասի հիերարխիկ կառուցվածքի, արտոնությունների ու առանձնաշնորհումների մասին, կոմունիստական քարոզչամեքենան դա համարում էր կեղծիք ու գրպարտանք կոմունիստական կուսակցության ու խորհրդային պետության հասցեին: Իսկ խորհրդային հեղինակները (պատմաբան, փիլիսոփա, սոցիոլոգ, քաղաքագետ և այլն) հասկանալի պատճառներով շրջանցում էին կուսակցական նոմենկլատուրայի հարցերի լուսաբանումը:

Ուստի հետխորհրդային Ռուսաստանում փակ համարվող արխիվային ֆոնդերի ու գործերի ազատականացմանը հետևեցին մի շարք մենագրական ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, ամսագրային հոդվածաշարեր⁷: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանին ու հայ հետազոտողներին, ապա մեզանում մինչ օրս այս թեմայի վերաբերյալ որևէ անդրադարձ չի եղել, **ուստի ներկա հրապարակումն առաջին փորձն է:**

Մեր առջև դրված խնդիրը լուսաբանելու համար հիմնականում օգտվել ենք Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) ԿԿ-ի թիվ 1 և Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի (ԿՎՀ) թիվ 91 ֆոնդերից: Սակայն հարկ է նշել, որ հայաստանյան նոմենկլատուրային վերաբերող գործերի նյութերը ամբողջական չեն, հատվածական են և հնարավորություն չեն տալիս լիարժեք պատկերացում կազմելու նրա կառուցվածքի, պաշտոնների ընդհանուր թվաքանակի և համակարգի այլ մանրամասների վերաբերյալ: Այդուհանդերձ, համադրելով վավերագիր նյութերը, պաշտոնական գրագրությունները, կատարելով որոշ հաշվարկներ, փորձել ենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել ՀՄԽՀ-ում նոմենկլատուրայի ձևավորման գործընթացը:

1. Նախադրյալները

Ամենից առաջ հարկ է փաստել, որ կուսակցական նոմենկլատուրայի համակարգի հիմքերը դրվել ու ամբողջացել են խորհրդային պետության Կենտրոնում՝ կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության կողմից: Դրա համար Ռուսաստանում, անշուշտ, եղել են պատմաքաղաքական ու

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս **Верг Н.**, История советского государства. 1900–1991, М., 1992, **Нефедов В. Н.**, Номенклатура империи: исследование кризиса, Нижний Новгород, 1994, Большеви́стская руково́дство. переписка. 1912–1927, сборник документов, М., 1996, **Павлов Д. Б.**, Большеви́стская диктатура против социалистов и анархистов 1917 – середина 1950-х гг., М., 1999, Политические партии России: история и современность, под ред. проф. **А. И. Завелева** и др., М., 2000, **Шетинов Ю. А.**, История России 20-й век, М., 1999, **Орлов А. С.** и др., История России, М., 2002, **Орлов А. С.** и др., Хрестоматия по истории России, М., 2009, История России 20-й век /1894–1939/. отв. ред. **А. Б. Зубов**, М., 2009, **Гимпельсон Е. Г.**, Политическая система и НЭП: неадекватность реформ, «Отечественная история», РАН, М., 1992, N. 2, **Гимпельсон Е. Г.**, Путь к однопартийной диктатуре, «Отечественная история», РАН, М., 1994, N. 4–5, **Павлов Б. В.**, Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах, «Вопросы истории», М., 2004, N. 1 и др.

գաղափարական նախադրյալներ, կազմակերպական հիմքեր և այլն: Իսկ նոմենկլատուրային այն համակարգը, որ ձևավորվեց Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թթ., ընդամենը համառուսաստանյան կուսակցական նոմենկլատուրայի մանրապատկերն էր՝ հարմարեցված ՀՍԽՀ տեղական պայմաններին ու առանձնահատկություններին: Ուստի խնդիրը լավ պատկերացնելու և հասկանալու համար պետք է սկսել Կենտրոնում ընթացող գործընթացներից:

Ռուսաստանում նոմենկլատուրայի առաջացման համար իբրև պատմական նախատիպ է ծառայել ցարական վարչակարգին բնորոշ ռազմատիկանական-բյուրոկրատական ապարատը: Այն ձևավորվել է դարերի ընթացքում, ուստիև ռուս ժողովուրդը վարժվել էր այդ համակարգին: Ռուսական պետության ուռճացած բյուրոկրատական ապարատի մասին էր վկայում այն փաստը, որ միայն 19-րդ դարի 1-ին կեսին այդ երկրում պետական չինովնիկների (պաշտոնյաների) թիվը մեծացել էր ավելի քան 4 անգամ⁸:

Պատահական չէ, որ ժամանակին հայ գրող, հասարակական և պետական գործիչ Լևոն Շանթը Գերմանիայից Ռուսաստան ներմուծված սոցիալիզմի գաղափարներից տրանսֆորմացված (փոխակերպված) և ռուսական իրականության ու հոգեբանության շաղախով առաջացած **բոլշևիզմը** նույնացնում էր **ցարիզմի** հետ: Նա բնական և անխուսափելի էր համարում «**բոլշևիզմի**, այսինքն՝ **սոցիալական ցարիզմի** (ընդգծումները մերն են - Ա. Հ.) երևան գալը Ռուսաստանում»⁹:

Մյուս կողմից՝ 1917 թ. Ռուսաստանում պետական իշխանության ղեկին անցած բոլշևիզմի կուսակցական մեքենայի աշխատատեղի բնորոշ գծերը դարձան այսպես կոչված՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի անվան տակ բոլշևիզմի միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատումը, կուսակցական և պետական կյանքի խիստ կենտրոնացումը (ցենտրալիզմը), կիսառազմական կարգապահությունը, կուսակցության ներսում խմբերի ու թեքումների բացառումը, բռնաճնշիչ մեքենայի անխափան գործելը և այլն: Վերոնշյալ սկզբունքների հիման վրա բյուրոկրատական նոր ապարատի ստեղծումը ինքնին ենթադրում էր նաև կուսակցապետական համապատասխան կադրային պաշտոնացանկ, որն էլ ստացավ նոմենկլատուրային (անվանակարգային) բնույթ:

Նոմենկլատուրայի ստեղծումը պայմանավորված էր մի կողմից՝ խորհրդային պետության արդյունավետ կառավարման անհրաժեշտությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ այսպես կոչված, պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում բոլշևիզմի միակուսակցական (մենիշխանական) ու անբաժան կառավարումը ապահովելու մտահոգությամբ: Այդ համակարգի ստեղծումը թելադրված էր պետական-խորհրդային-տնտեսական ապարատն ու հիմնարկ-ձեռնարկություններն ամբողջապես կուսակցականացնելու, դրանցում կուսակցական միջուկն ուժեղացնելու, սոցիալական կազմը «պրոլետարացնելու», ինչպես նաև կուսակցական համակազմը նպատակահարմար հաշվառելու, փոփոխելու և բաշխելու անհրաժեշտությամբ:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի անվան տակ հանդես եկող կուսակ-

8 Стів Политическая история Российского государства, под ред. Ш. М. Мунчаева, М., 1998, с. 28.

9 Շանթ Լ., Մեր անկախությունը, Եր., 2011, էջ 13:

ցական-պետական նոմենկլատուրային բյուրոկրատիայի վտանգի մասին էր զգուշացնում ռուս մեծ մտածող ու փիլիսոփա Նիկոլայ Բերդյաևը: Նա գրում էր. «Պրոլետարիատի դիկտատուրան, ընդունելով և ուժեղացնելով պետական իշխանությունը, առաջ կրերի վիթխարի բյուրոկրատիա՝ սարդոստայնի նման պատելով ամբողջ երկիրը և իրեն ենթարկելով ամեն ինչ: Այս նոր՝ խորհրդային բյուրոկրատիան, ավելի ուժեղ կլինի, քան ցարական բյուրոկրատիան, կստեղծվի նոր արտոնյալ դասակարգ, որը կարող է դաժանորեն շահագործել ժողովրդական զանգվածները: Եվ դա էլ տեղի է ունենում»¹⁰:

Այսպիսով՝ ելնելով վերոշարադրյալից՝ կարելի է եզրակացնել, որ կուսակցական նոմենկլատուրայի առաջացումը պայմանավորված էր և՛ Ռուսաստանի պատմաքաղաքական անցյալով, և՛ ռուս ժողովրդի սոցիալական հոգեբանությամբ, և՛ բոլշևիկների հաստատած մենաստիրական քաղաքական ու տնտեսական վարչակարգով: Ուստի նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորումը չի կարելի կապել միայն Ի. Ստալինի անձի հետ, թեև նրա դերակատարությունն այդ գործում, անշուշտ, մեծ է եղել:

2. Խորհրդային նոմենկլատուրայի առաջին քայլերը և Ստալինի գործոնը

Քաղաքացիական կռիվների պայմաններում՝ ՌԿ/բ/Կ 8-րդ համագումարի ժամանակ (1919 թ. մարտ), անհրաժեշտություն զգացվեց ստեղծել օպերատիվ կերպով գործող կուսակցական մի բարձրագույն մարմին՝ ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի (ԿԿ) **Քաղբյուրո**, երկրի առջև ծառայած անհետաձգելի խնդիրները օպերատիվ կերպով լուծելու համար՝ չսպասելով ԿԿ-ի հերթական պլենումի հրավիրմանը: Համագումարում ընդունված կուսակցության նոր կանոնադրության 25-րդ կետով՝ «ԿԿ-ը ստեղծում է քաղաքական բյուրո՝ քաղաքական աշխատանքների համար, նաև կազմ. բյուրո և քարտուղարություն»¹¹:

ԿԿ-ի քաղբյուրոյի և հատկապես քարտուղարության աշխատանքում փոփոխություն սկսվեց, երբ ՌԿ/բ/Կ 11-րդ համագումարից հետո (1922 թ. ապրիլ) ԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Ի. Ստալինը, տեղակալներ՝ Վ. Միլոտովը և Վ. Կույբիշևը: Ի. Ստալինի՝ կուսակցության բարձրագույն ղեկավար պաշտոնում նշանակվելը գործնականում կարելի է համարել նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորման գործընթացի սկիզբը: Ի դեպ, մինչ այդ, սկսած ՌԿ/բ/Կ 8-րդ համագումարից, այդ պաշտոնը զբաղեցրել են Ն. Կրեստինսկին (1919-1921 թթ.) և Վ. Միլոտովը (1921-1922 թթ.): Սկզբում գլխավոր քարտուղարի (գենսեկի) պարտականությունների մեջ մտնում էին ԿԿ-ի պլենումների կազմակերպումը, կուսհամագումարների և Քաղբյուրոյի նիստերի վարումը: Կադրերի խնդրով զբաղվում էին ԿԿ-ի երկու առաջատար՝ հաշվեքաշխիչ և կազմակերպահրահանգչական բաժին-

¹⁰ Бердяев Н. А., Истоки и смысл русского коммунизма, М., 1990, с. 105.

¹¹ ՄՄԿԿ համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում (այսուհետ՝ ՄՄԿԿ բանաձևերում), հատ. 2, (1917-1922 թթ.), Եր., 1986, էջ 267:

ները¹²:

ՌԿ/Բ/Կ 11-րդ համագումարից (1922 թ. մարտ) հետո ԿԿ-ի քարտուղարության կշիռը մեծացավ: Շուտով Ի.Ստալինն իր խնամակալության տակ վերցրեց ԿԿ-ի վերոնշյալ երկու առավել կարևոր բաժինները, և դրանով ուժեղացավ քարտուղարության դերը: Այդպիսով՝ ԿԿ-ի երեք կարևոր ստորաբաժանումներ՝ քարտուղարությունը, հաշվեքաշիչ և կազմակերպահրահանգչական բաժիններն անցան Ստալինի անմիջական ղեկավարության ներքո, որն, ի դեպ, իսկույն դարձավ Լ.Տրոցկու, «Բանվորական օպոզիցիայի», «Դեմոկրատական ցենտրալիստների» կամ այսպես կոչված՝ դեցիստների և այլ ներկուսակցական ընդդիմադիր խմբակցությունների քննադատության թիրախը:

Հետխորհրդային շրջանում հրապարակված վավերագիր նյութերը ցույց են տալիս, թե ինչպես Ի.Ստալինը, հենվելով իրեն հավատարիմ համախոհների վրա, աստիճանաբար իր ձեռքում էր կենտրոնացնում կուսակցական-պետական ապարատի կարևորագույն լծակները¹³: Նա շուտով իրեն ենթարկեց ոչ միայն կուսակցական, այլև պետական ապարատը, որոնք, իհարկե, շատ չափորոշիչներով նույնական էին: Ստալինը հետագայում կուսակցությունը և նրա ապարատը դարձրեց գենք՝ իր անձնիշխանությունը հաստատելու համար: Սկսած Վ. Լենինի հիվանդությունից՝ 1922/1923 թթ., հիմնականում նա էր կատարում կադրերի ընտրությունը և նշանակումը: Նշանակումների համար հաշվի էին առնվում ոչ այնքան կրթությունը և մասնագիտական կարողությունը, որքան «պրոլետարական ծագումը» և անձնական նվիրվածությունն իրեն:

Խոսելով Ստալինի գործոնի մասին, մեր կարծիքով, չի կարելի ո՛չ գերազնահատել և ո՛չ էլ նսեմացնել նրա խաղացած դերը ԽՍՀՄ-ում նոմենկլատուրայի ստեղծման գործում: Ավելին՝ չի կարելի պնդել, որ եթե չլիներ Ստալինը, ապա նոմենկլատուրային համակարգ չէր ստեղծվի: Այդ համակարգի ստեղծումը բխում էր կուսակցության՝ որպես խորհրդային հասարակության և պետության ավանգարդի մասին լենինյան ուսմունքից, կոմունիստական-մենատիրական գաղափարախոսությունից ու ձգտումներից: Դրա համար էլ նման համակարգը պահպանվեց մինչև վերջ՝ ԽՍՀՄ փլուզումը և կոմունիստական ամբողջատիրության վախճանը:

Արդեն ԿԿ-ի 1922 թ. հատուկ խորհրդակցությունում մշակվեց կուսաշխատողների հաշվառման և պաշտոնների նշանակման միասնական կարգ՝ ըստ նրանց որակավորման աստիճանի և զբաղեցրած պաշտոնի: Սահմանվեցին աշխատողների խմբերը՝ համառուսաստանյան, երկրամասային, նահանգային և գավառային (օկրուգային) մակարդակներով: Յուրաքանչյուր մակարդակի պաշտոնների ցանկն իր հերթին տրոհվում էր երեք աստիճանի (1-ին, 2-րդ, 3-րդ խմբերի): Խմբերն ունեին իրենց համարները, որոնցում ներառում էին պաշտոնների ցուցակները¹⁴: Մեր կարծիքով, ԿԿ-ում մշակված պաշտոնների ցուցակագրման ու նշանակման նման կարգը կարելի է

12 Տե՛ս История коммунистической партии Советского Союза, отв. ред. **Безбородов А.Б.**, М., 2014, с. 162.

13 Տե՛ս Большевикское руководство. переписка /1912-1927/, сборник документов, М., 1996, с. 5-6.

14 Տե՛ս История коммунистической партии Советского Союза, отв. ред. **Безбородов А. Б.**, М., 2014, с. 171.

համարել խորհրդային երկրում կուսակցական նոմենկլատուրայի ձևավորման սկիզբը:

ՌԿ/բ/Կ 12-րդ համագումարի (1923 թ. ապրիլ) պահանջների ոգով՝ ԿԿ-ը հաստատեց այսպես կոչված՝ **թիվ 1 ցուցակը**, որում ներառված էին **4 հազար** պաշտոններ: Այդ պաշտոնները կարող էին զբաղեցվել միայն ԿԿ-ի որոշումով: Կադրերի՝ ըստ պաշտոնների տեղաբաշխումը կուսակցության մեջ և կառավարությունում ստացավ **նոմենկլատուրա** կամ անվանակարգ անվանումը¹⁵:

Նոմենկլատուրա կոչվածը մի կողմից պաշտոնացանկ էր, որը գտնվում էր ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ի, հանրապետությունների ԿԿ-ների, երկրկոմների, մարզկոմների, քաղկոմների և կուսըջկոմների ենթակայության շրջանակներում, մյուս կողմից՝ մարդկանց այն խմբաբանակները, որոնք կուսակցության վերը նշված մարմինների կողմից նշանակվում էին համապատասխան պաշտոնի: Կնշանակի՝ կուսակցական անվանացանկը ներառում էր կուսակցության ԿԿ-ից մինչև կուսքաղկոմ և շրջկոմ ընկած միջակայքում մարդկանց, պաշտոնյաների սանդղակը, որոնց համար կազմվում էր պաշտոնների հաշվառման, առաջադրման և նշանակման հատուկ ցուցակ: Ընդ որում, այս կամ այն նոմենկլատուրային ղեկավարի ընտրովիությունը և հաշվետու լինելն իր կազմակերպության առաջ կրում էր սոսկ ձևական բնույթ: Նոմենկլատուրային պաշտոնյան վարից վեր հաշվետու և պատասխանատու էր իրեն նշանակող վերադաս կուսապարատի առաջ: Ըստ էության, բոլոր պաշտոնների նշանակումները կատարվում էին ԿԿ-ի կողմից կամ էլ նախապես ԿԿ-ին տեղեկացնելով ու նրա հետ համաձայնության գալու միջոցով:

Այսպիսով, 1920-ական թվականների սկզբներից՝ Ի. Ստալինի «գենսեկության» ժամանակներից, արմատավորվեց նոմենկլատուրային գործելակերպը: Դրանով մեծացավ կուսապարատի դերը կադրերի ընտրության և նշանակման գործում՝ միաժամանակ ուժացնելով ու բյուրոկրատացնելով այն:

3. Իրավիճակը Հայաստանում և առաջին քայլերը

Պաշտոնների ցուցակագրման համակարգը միասնական է եղել ամբողջ ԽՍՀՄ-ի համար: Այն, ինչ նշակում էր կենտրոնը, պարտադիր կարգով կիրառելի էր խորհրդային մյուս հանրապետությունների, այդ թվում՝ ՀՍԽՀ-ի համար: Հայտնի է, որ ՌԿ/բ/Կ ծրագիրն ու կանոնադրությունը ենթադրում էին միասնական, խիստ կարգապահ, վերից վար կենտրոնացված կուսակցություն: Ազգային հանրապետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունն օգտվում էր կուսակցության **մարզային** կամ **նահանգական** կազմակերպության իրավունքներից և ամբողջապես ենթակա էր ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ին¹⁶:

Խնդիրը կոնկրետացնելով Հայաստանի վերաբերյալ՝ հարկ է նշել, որ 1920-ական թթ. սկզբներին պետական ապարատի կուսակցականացման և

15 Стів История России 20-й век /1894-1939/, отв. ред. **Зубов А. Б.**, М., 2009, с. 793.

16 Стів ՍՄԿԿ բանաձևերում, հատ. 2, էջ 137, հատ. 3, եր., 1987, էջ 633:

նոմենկլատուրային համակարգի արմատավորման հարցերը մեզանում շատ սուր դրված չէին, որովհետև քայքայված տնտեսության ու սովի պայմաններում հանրապետության կառավարումը տակավին բնականոն հունի մեջ չէր մտել, դեռ չկար սոցիալապես ու գաղափարապես վստահելի, ուսյալ կուսակցական ղեկավար կազմ: Դրանց ներկայացուցիչները հիմնականում ներհոսում էին դրսից, երկրում տիրում էր անգրագիտությունը, այդ թվում նաև՝ կոմունիստների շրջանում: 1924 թ. անգրագետ էր Հայաստանի կոմունիստների 12,6 տոկոսը, իսկ 75,3 տոկոսն ուներ ընդամենը տարրական կրթություն¹⁷: Գրագիտություն չունեին կառավարման ստորին օղակների շատ պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ գյուղական խորհուրդների նախագահների զգալի մասը: Այսպես՝ 1926 թ. անգրագետները և կիսագրագետները կազմել են գյուղխորհուրդների համակազմի շուրջ 60 տոկոսը: Այդ նույն ժամանակ գյուղխորհուրդների 816 նախագահներից անգրագետ էր 106-ը, իսկ 277-ը՝ կիսագրագետ¹⁸: Ուստի հանրապետության սոցիալտնտեսական ծանր դրության, քաղաքականապես ու կրթական մակարդակով կադրերի սղության պայմաններում նոմենկլատուրային համակարգի արմատավորման խնդիրը դեռևս օրախնդիր չէր: Սակայն հասկանալի է, որ Կենտրոնի հրահանգով ու օրինակով նույնը պետք է կիրառվեր նաև Հայաստանում:

Սկզբնափուլում՝ առաջին մեկ տարում (1920 թ. դեկտեմբեր-1922 թ. հունվար), Հայիեդկոմը, որը միաժամանակ կառավարություն էր, ինքն էր իրականացնում կադրային նշանակումները: Կոմիսարիատներից առավել մեծ էին ն. գ. ժողկոմատի գործառույթները՝ իբրև ՀՄԽՀ բարձրագույն վարչական մարմին, ինչպես որ նախատեսված էր Հայիեդկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ի դեկրետով¹⁹: Ինչ վերաբերում է Հայկոմկոմի ԿԿ-ին, ապա փաստերը ցույց են տալիս, որ 1920-1921 թթ. գործնական քաղաքականության մեջ նա առանձնապես մեծ դերակատարություն չի ունեցել, հատկապես այն ամիսներին, երբ տեխնիկական կամ պատասխանատու քարտուղարը Գևորգ Ալիխանյանն էր: Հանրապետության ամբողջ գործադիր, օրենսդիր, կարգադրիչ, նույնիսկ դատական իշխանության գլխավոր դերակատարը Հայիեդկոմ-կառավարությունն էր:

Խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին ՀԿ/ԲԿ ԿԿ-ի ապարատը կառուցվածքային առումով դեռևս լիակատար կերպով չէր ձևավորվել: Գործում էին ԿԿ-ը, նրա նախագահությունը կամ քարտուղարությունը և կազմբաժինը, որոնք ավելի հաճախ զբաղված էին համապատասխան կադրերի առաջադրման և ընտրության գործով: ՀԿ/ԲԿ 1-ին համագումարը (1922 թ. հունվար) ընտրեց Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողով (ԿՎՀ)՝ կազմված 3 անդամից և 1 թեկնածուից: Նոր-նոր էին նշանակվում գավառային հեղկոմների նախագահները: Մեզ հայտնի է, որ ԿԿ-ի կազմը բյուրոն 1921 թ. հունվարի 12-ին նիստ է գումարել և Գ. Թովմասյանին նշանակել էջմիածնի հեղկոմի նախագահ, իսկ հունվարի 21-ին Գ. Ալիխանյանը

17 Տե՛ս Коммунистическая партия Армении в цифрах и документах, 1920-1980, Ер., 1980, с. 20.

18 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112., ց. 3, գ. 8, թ. 16-17:

19 Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (այսուհետ՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան), Եր., 1960. էջ 426:

Նոր Բայազետի հեղկոմի անդամ է երաշխավորել Եսայանին, որի վերաբերյալ գրություն է ուղարկել ն. գ. Ժողկոմատ²⁰:

ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի պլենումի 1921 թ. մայիսի 19-ի նիստում ընտրվում է ԿԿ-ի քարտուղարություն՝ կազմված երեք հոգուց. Ս. Լուկաշին՝ պատասխանատու քարտուղար և քարտուղարներ՝ Ա. Կարինյան ու Հ. Ազատյան²¹: Ավելի ուշ՝ 1923 թ. ապրիլին, 1922 թ. սկզբներից ԿԿ-ի քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցնող Աշոտ Հովհաննիսյանը համարվեց ԿԿ-ի **գլխավոր քարտուղար**²²՝ հավանաբար անվանապես ընդօրինակելով ՌԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի գլխավոր քարտուղարին: Սակայն Հայաստանում և մյուս ազգային հանրապետություններում գլխավոր քարտուղար հասկացությունը չի գործածվել, այլ պարզապես՝ քարտուղար կամ պատասխանատու քարտուղար: Ավելի ուշ՝ 1930-ական թթ., դրանց փոխարեն հաստատուն կերպով կիրառության մեջ մտավ **առաջին քարտուղար** եզրույթը:

Սկսած 1921 թ. մայիսից՝ պարբերաբար (շաբաթը մեկ անգամ) հրավիրվել են ԿԿ-ի նախագահության նիստեր, որին, բացի ԿԿ-ի քարտուղարներից, ըստ անհրաժեշտության մասնակցել են ԿԿ-ի անդամներ, նաև կուսակցական պատասխանատու աշխատողներ, կուսակցության վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամներ: ՀԿ/Բ/Կ 1-ին համագումարի նախօրյակին (1922 թ. հունվար) հանրապետությունում կար 9 գավառային և 260 սկզբնական կուսակցական կազմակերպություն (բջիջ), որոնցից 76-ը՝ քաղաքներում և 184-ը՝ գյուղական վայրերում՝ 6012 անդամ-թեկնածուով²³:

1920-1922 թթ. դեռևս խոսք չէր կարող լինել Հայկոմկուսի ԿԿ-ի ապարատի կայացման մասին: ՀԿ/Բ/Կ 2-րդ համագումարում (1923 թ. փետրվար) պատգամավոր Դանիել Դզնունին, հանդես գալով մտքերի փոխանակության ժամանակ, ակնարկում էր, որ դեռևս բացակայում է ԿԿ-ի ապարատը²⁴: Նույն կերպ, 3-րդ համագումարում (1924 թ. մայիս) ԿԿ-ի կազմակերպական հաշվետու զեկուցմամբ հանդես եկած քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանը խոստովանում էր, որ «մինչև կուսակցության 2-րդ համագումարը (այսինքն՝ մինչև 1923 թ. փետրվարը - Ա. Հ.) **ԿԿ-ը չի ունեցել ապարատ**»: Եվ այդ կենտրոնական ապարատը ստեղծվել է վերջին մեկ տարում²⁵:

Կարելի է ասել, որ Հայկոմկուսի ԿԿ-ի ապարատի կայացումը տեղի է ունեցել 1923/24 թթ. ընթացքում: Կուսակցության 3-րդ համագումարից հետո՝ 1924 թ. հունիսի 15-ի դրությամբ, ԿԿ-ի ապարատն ունեցել է ընդամենը 58 հաստիք²⁶: ԿԿ-ի ապարատին կից գործել է ՀԿ/Բ/Կ Երևանի քաղաքային կոմիտեն, որն ունեցել է ընդամենը 32 հաստիք: ԿԿ-ի ապարատի համակարգի մեջ են մտել նաև գավկոմների հաստիքները, որոնց պատկերը այդ նույն ժամանակ հետևյալն էր. Երևանի գավկոմի հաստիքակազմը՝ 25, Լեւինականի գավկոմինը՝ 26, Նոր Բայազետինը՝ 19, Էջմիածնինը՝ 14, Մեղրիինը՝ 4 հաստիք: Մյուս՝ Դիլիջանի, Լոռի-Փամբակի, Եղեգնաձորի և Զան-

20 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 7, թ. 61-62:

21 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 39, թ. 4 (շրջերես):

22 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 114, թ. 73:

23 Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Եր., 1967, էջ 338:

24 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 1, թ. 19:

25 Նույն տեղում, ց. 4, գ. 1, թ. 23:

26 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 17, թ. 14:

գեզուրի կուսգավկումների հաստիքների վերաբերյալ տվյալներ չկան²⁷:

Ոչ լրիվ տվյալներով, ահա սա էր ԿԿ-ի 1924 թ. պաշտոնների այն հաստիքակազմը, որը, հետագայում ուռձանալով, պետք է դառնար կուսակցական անվանացանկի միջուկը:

4. Հարվածային փայտի և արտոնությունների մասին

Խորհրդային իշխանության հռչակման առաջին իսկ օրերից սահմանվեցին հատուկ **փայտեր** (пайки) և արտոնություններ կուսակցականների, պետական ծառայողների, իսկ խորհրդային իշխանության դասակարգային բնույթն ընդգծելու համար նաև՝ արդյունաբերական բանվորների համար: Հայտեղկումը ժողկոմխորհի վերակազմման առաջին իսկ օրերից, կառավարության 1921 թ. մայիսի 24-ի նիստում որոշեց Երևանի և գավառների խորհրդային և կուսակցական պատասխանատու աշխատողներին տալ **հարվածային փայտ**²⁸: Պարենժողկոմ Ա. Բեկզադյանի զեկուցմամբ՝ սահմանվեց բաց թողնել 500 հարվածային փայտ, որը տրվելու էր Երևանի և գավառների կուսակցական ու խորհրդային պատասխանատու աշխատողներին²⁹:

Հատկացվելիք հարվածային փայտի չափաբաժինները, ըստ կուսակցական կամ պետական այս կամ այն պատասխանատու աշխատողների զբաղեցրած դիրքի ու պաշտոնի, տարբեր են եղել: Օրինակ՝ 1921 թ. կեսերին Երևան քաղաքում խորհրդային պատասխանատու աշխատողների և մասնագետների մեկամսյա փայտը կազմել է 20 ֆունտ ալյուր, 10 ֆ. միս, 15 ֆ. ձուկ, 500 գլանակ ծխախոտ, երեք տուփ լուցկի, 2 ֆ. աղ, 1 հատ ամերիկյան օձառ, 10 ֆ. կանաչի, 2 տուփ կաթ կամ 1 ֆ. շաքար³⁰: Փայտը ստանալու կապակցությամբ ՀՍԽՀ Պետական քաղաքական վարչության (ՊԶՎ) անփոփազրերից մեկում (1922 թ. մարտ) կարդում ենք. «Խորհրդային ծառայողները ստանում են պայտկներ (փայտբաժիններ - Ա. Հ.) և ժամանակին՝ աշխատավարձ, որի համար նրանց տրամադրությունը լավացել է: Մինչդեռ ցածր կարգի ծառայողները դժգոհ են իրենց աշխատավարձի չափից»³¹:

Ժողկոմխորհի նախագահության 1921 թ. հունիսի 7-ի որոշմամբ սահմանվել էր, թե ովքեր են ստանալու հարվածային փայտ: Արհմիությունների խորհրդի ներկայացրած ցուցակ-սխեմայի համաձայն՝ հարվածային փայտ էին ստանալու մինչև 750 կուսակցական և խորհրդային պաշտոնատար անձինք. 400-ը՝ Երևանից, 350-ը՝ գավառներից: Սահմանվել էր վերից վար հարվածային փայտ ստացողների մինչև 20-աստիճանանոց սանդղակ³²: Հարվածային փայտ ստացողների հենց այս 750-հոգիանոց պաշտոնատար անձինք ավելի ուշ ընդգրկվեցին նոր ձևավորված հանրապետության կուսակցական նոմենկլատուրայի ամենաբարձր կարգերում: Մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. հոկտեմբերին, մենք տեսնում ենք, որ ժողկոմխորհի նախագահ-

27 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3-4, 19-28:

28 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 32:

29 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 58, թ. 26:

30 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27:

31 Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), Եր., 2008, էջ 30:

32 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 43:

հույժան որոշմամբ (զեկուցել է պարենժողկոմը) հարվածային փայերի թիվը հասցվել է 1000-ի³³:

Ուշագրավ է, որ 1920-1921 թթ. շատ մեծ է եղել Հայհեղկոմի, իսկ 1921 թ. մայիսից՝ վերակազմված ժողկոմխորհի դերը, մանավանդ, որ այն սկսեց գլխավորել ազգային նկարագիր ունեցող ճանաչված պետական և կուսակցական գործիչ Ալ. Մյանսիկյանը: Հարվածային փայերը հատկացվում էին ժողկոմխորհի նախագահության որոշմամբ: Մթերքների բաշխումը կատարվում էր երեք ֆոնդերից՝ արհմիությունների, ժողկոմխորհի և ԿԿ-ի: Սկզբնական շրջանում ԿԿ-ի, կուսակցական ապարատի դեռևս լիովին չկայացածության, կուսանդամների թվի սակավության պայմաններում կուսմարմինների դերակատարությունը մեծ չի եղել: Արդեն 1922-1923 թթ. սկսած՝ իրավիճակը փոխվում է, երբ կուսակցության բարձրագույն մարմինները՝ ԿԿ-ը, նրա քարտուղարությունը, ԿԿ-ի առանձին առաջատար բաժիններն են սկսում գլխավորել հարվածային փայ ստանալու, ուստիև հետագայում՝ նոմենկլատուրային ցուցակները:

Վավերագիր նյութերը ցույց են տալիս, որ գնալով ավելի մեծ օժանդակություն էր ցույց տրվում կուսակցական և պետական ապարատի պատասխանատու աշխատողներին ոչ միայն հարվածային փայերի, այլև նրանց առողջության և հանգստի կազմակերպման առումով: ՌԿ/բ/Կ Կովբյուրոյի քարտուղարի 1921 թ. հունիսի 1-ի՝ Կովկասի հանրապետությունների կենտրոններին ուղղված գրությամբ առաջարկվում էր, որ կուսակցական պատասխանատու աշխատողներին Հյուսիսային Կովկասի առողջարաններում բուժվելու ու կազդուրվելու նպատակով յուրաքանչյուր կուսկազմակերպություն ներկայացնի որոշակի քանակի պահանջագիր՝ կից ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ի և ՌՍՖՍՀ առողջապահության կոմիսարի միջնորդագրով³⁴: Դրա հիման վրա հունիսի 14-ի հրահանգով. «Կուսակցական և պետական ապարատի աշխատողներին տրվում էր հնարավորություն մեկնելու Հյուսիսային Կովկասի առողջարաններ՝ բուժվելու համար»³⁵:

ԿԿ-ի գործերի վարիչի 1923 թ. հուլիսի 5-ի մի գրությունից պարզվում է, որ փաստորեն ԿԿ-ն էր վերահսկում ոչ միայն կուսակցական, այլև պետապարատի բոլոր նպաստառուների ցուցակը և ստուգում նրանց նպաստ ստանալու հիմնավորվածությունը³⁶: Խոսելով կուսակցական ղեկավար աշխատողների արտոնությունների մասին՝ կարելի է նշել, որ, օրինակ, ի տարբերություն հասարակ քաղաքացիների, նրանք օգտվել են էլեկտրական լույսից: Այսպես՝ մի գործում ներկայացված է ԿԿ-ի համակարգի 24 ղեկավար աշխատողների ցանկ (ի դեպ, 1922 թ. ամռանը ԿԿ-ի մշտական աշխատողների թիվը կազմել է 36 մարդ)³⁷: ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ, որոնք օգտվում են էլեկտրական լույսից³⁸: Հետագա ամիսներին այդ ցանկն ավելի է ընդլայնվում: Այդ նույն գործում աղյուսակով ներկայացված են 22 ապրանքատեսակներ, այդ թվում՝ մա-

33 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 2, թ. 21:

34 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 85, թ. 1:

35 Նույն տեղում, գ. 58, թ. 42:

36 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 145, թ. 140:

37 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 60, թ. 30:

38 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40, թ. 26:

հուդի, մուշտակի, բյազի, կտավի, չթի, շիվիտի, կոշիկի և այլ խմբաբանակներ, որոնք Կենտրոնը (Մոսկվան) Կովբյուրոյի միջոցով բաց է թողել ԸԿ/բ/Կ ԿԿ-ին, ԸԿԵՄ ԿԿ-ին, ԿԿ-ի հանրակացարանին, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի քաղկոմներին, ինչպես նաև բոլոր 9 գավկոմներին³⁹:

Հարկ է նշել, որ ՌԿ/բ/Կ 12-րդ կոնֆերանսը (1922 թ. օգոստոս) հատուկ անդրադարձել է «Կուսակցության անդամների նյութական դրությունը բարելավելու մասին» օրակարգային հարցին: Ընդունվել է որոշում, որով ակտիվ աշխատողների համար, սկսած ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ի անդամից մինչև կուսբջջի քարտուղար, սահմանվում էր 17 սանդղակային կարգ՝ համապատասխան տարիֆային (հաստիքային) վարձատրության չափով⁴⁰: Հաշվարկ է կատարված, որ 1922 թ. կեսի տվյալներով ՌՍՖՆՇ և մյուս ազգային հանրապետությունների մակարդակով կուսաշխատողների՝ կուսբջջի քարտուղարից մինչև ԿԿ-ի անդամ, ընդհանուր թիվը կազմել է 15325 մարդ⁴¹: Սրանք համապետական մասշտաբով միայն կուսակցական կառույցների քարտուղարներն են, ովքեր ստացել են հարվածային փայեր, արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ: Կոնֆերանսը որոշել է նաև սահմանել կուսաշխատողների վարձատրության նոր չափ, պահանջ է դրվել նրանց ապահովել բնակարաններով (տեղական գործկոմների միջոցով), բժշկական օգնությամբ (առողջապահության ժողկոմատի միջոցով), զբաղվել նրանց երեխաների կրթության և դաստիարակության հարցերով (լուսժողկոմատի միջոցով): Նույն կերպ սահմանվում էր նաև կոմերիտական աշխատողների նյութական դրության բարելավման կարգ, սակայն այն հաշվով, որ վերջիններս պետք է ստանային կուսաշխատողի համապատասխան որակավորումից երկու կարգ ցածր⁴²:

Կուսապարատի աշխատողների համար նյութական ու կենցաղային բնույթի արտոնությունների արձանագրումից զատ՝ հարկ է ուշադրություն դարձնել դատաիրավական առումով խորհրդային երկրի կոմունիստների համար ստեղծված արտոնությանը: 1921 թ. նոյեմբերին Քաղբյուրոյի գիտությամբ ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ը ընդունել էր շրջաբերական, համաձայն որի՝ «դատաքննչական մարմինները պարտավոր են փոխել ՌԿԿ անդամի նկատմամբ խափանման միջոցը և ազատել նրան ձերբակալությունից՝ ոչ պակաս երեք կոմունիստ անդամների երաշխավորությամբ»⁴³: Այս փաստաթղթի տակ դրված են եղել ԿԿ-ի քարտուղար Վ. Մոլոտովի, ՌՍՖՆՇ արդարադատության ժողկոմ Դմ. Կուրսկու և Գերագույն տրիբունալի նախագահ Ն. Կոիլենկոյի ստորագրությունները:

Բացի այդ, ԿԿ-ի կազմբյուրոյի 1923 թ. մարտի 16-ի որոշմամբ սահմանվել էր նահանգային և մարզային կոմիտեների քարտուղարներին դատական պատասխանատվության ենթարկելու հետևյալ կարգը. «Մինչ գործին ընթացք տալը նահանգային դատախազը պարտավոր է նախաքննության նյութերը և իր եզրակացությունը ուղարկել հանրապետության դատա-

39 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 145:

40 Տե՛ս ՍՄԿԿ բանաձևերում, հատ. 2, (1917-1922 թթ.), Եր., 1986, էջ 783-786:

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 784-785:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 786:

43 Гимпельсон Е. Г., Политическая система и НЭП: неадекватность реформ, «Отечественная история» РАН, М., 1992, N 2, с. 31.

խազին՝ համաձայնեցնելու այն ԿԿ-ի հետ»⁴⁴: Կուսակցական ապարատի աշխատողների իրավական արտոնությունների խնդրին հատուկ անդրադարձել է մենշևիկ գործիչ, 1922-ից վտարանդի, պատմաբան Բորիս Նիկոլանսկին: Կրեմլյան գաղտնի փաստաթղթերի և իր անձնական դիտարկումների հիման վրա հեղինակը նկարագրում է, որ Ի. Ստալինի կողմից կուսակցական ապարատի ձևավորմանը զուգընթաց արմատավորվեց այն պրակտիկան, որ քրեական հանցանքի (կաշառակերության, ավազակության և այլն) մեջ կասկածվող կուսաշխատողները ենթակա չէին ընդհանուր դատաքննչական մարմինների կողմից իրականացվող ընթացակարգին, այլ նրանք հանձնվում էին կուսկազմակերպությունների կողմից ստեղծված **կուսակցական հատուկ քննիչների** վարույթին, որոնք, իրենց քննչական գործն ավարտելով, այդ մասին զեկուցում էին տվյալ կուսակցական վերահսկիչ հանձնաժողովին (ԿՎՀ), իսկ վերջինս էլ որոշում էր, թե ինչպես վարվել քրեական հանցանք կատարած կուսակցական ընկերոջ հետ⁴⁵: Ի դեպ, այդ խնդիրը քննարկվել է ՌԿ/բ/Կ 12-րդ համագումարում (1923 թ. ապրիլ):

Մենշևիկ պատմաբանը վստահեցնում է, որ ԿՎՀ-ն խտրական մոտեցում էր հանդես բերում, և ոչ բոլոր հանցանք կատարած կոմունիստներին էին հանձնում դատական մարմիններին, անգամ եթե կատարված հանցանքը հիմնավորված էր իրենց իսկ կուսակցական քննիչների կողմից: Ընդ որում՝ **որքան տվյալ կուսաշխատողի կարգավիճակը բարձր էր, այնքան ավելի փոքր էր նրա հետագա դատական հետապնդման հավանականությունը**: Կասկած չկա, որ կուսակցության բարձրագույն ղեկավար մարմինների սույն որոշումներն ու գործողությունները կիրառվել են նաև ՀՍԽՀ-ում:

Արտոնությունների պրակտիկան գնալով արմատավորվում էր, և սա այն դեպքում, երբ, մյուս կողմից, կուսակցական փաստաթղթերում ամրագրված էր, որ **ՌԿ/բ/Կ պատկանելը ոչ միայն արտոնություն չի տալիս, այլ միայն ավելի լուրջ պատասխանատվություն է դնում նրանց վրա**⁴⁶: Միթե սա հակասության մեջ չէր այն իրողության հետ, որ կուսակցական աշխատողն ունի բազում արտոնություններ և ներկայանում է որպես **առանձին դաս (խավ)**: Եթե կուսակցական լինելը շարքային անդամին էական առավելություն չէր տալիս, ապա կուսակցական ապարատի աշխատողին և նրա վերնախավին, ընդհակառակը, տալիս էր մեծ առավելություններ ու արտոնություններ:

Այսպիսով, վերոշարադրյալից կարելի է եզրակացնել, որ միակուսակցական կառավարման պայմաններում կուսակցական-պետական վերնախավը (պատասխանատու աշխատողները) ի սկզբանե, ըստ իրենց զբաղեցրած պաշտոնի, օգտվել են հատուկ արտոնություններից ու առանձնաշնորհումներից:

44 Гимпельсон Е. Г., նույն տեղում:

45 Տե՛ս Николаевский Б. И., Тайные страницы истории, М., 1995, с. 87.

46 Տե՛ս ՍՄԿԿ բանաձևերում, հատ. 2 (1917- 1922 թթ.), եր., 1986, էջ 141:

5. Կուսակցական և անկուսակցական պատասխանատու աշխատողներ

Նոմենկլատուրայի ձևավորման գործընթացը լավ հասկանալու համար հարկ է նաև անդրադառնալ խորհրդային կուսակցական, պետական և տնտեսական պատասխանատու աշխատողների կառույցին: Հասկանալի է, որ նրանում աշխատանքի ընդունման և պաշտոնների նշանակման գործում նախապատվությունը տրվում էր կուսակցականներին: Բարձր կարգի պաշտոններում կամ, ինչպես հետո կտեսնենք, 1-ին կարգի նոմենկլատուրաներում կարող էին ընդգրկվել միայն կուսակցական պատասխանատու աշխատողները: Անկուսակցական պատասխանատու աշխատողները կարող էին նշանակվել ավելի ցածր՝ 3-րդ կամ 2-րդ կարգի պաշտոնացանկերում: Վերջիններիս պաշտոններ վստահելիս և անվանացանկերում ընդգրկելիս հաշվի էր առնվում ոչ այնքան կուսակցական ու գաղափարական նվիրվածությունը, որքան տվյալ անձի մասնագիտական կարողությունը և փորձը:

ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի քարտուղար Գ. Ալիխանյանի ստորագրությամբ դեռ 1921 թ. հունվարի 14-ին ընդունված որոշմամբ Հայաստանում սահմանվեցին կուսակցական պատասխանատու աշխատողների հետևյալ կարգախմբերը և նրանց աշխատավարձի տարիֆները, որոնք ուժի մեջ էին համարվում 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ից, այսինքն՝ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին ամսվա հենց սկզբից: **Առաջին կարգի** մեջ մտնում էին. 1) Հայկոմկուսի կենտրոնական մարմնի (ԿԿ-ի) անդամները և 2) կոմկուսի երիտասարդական միության նախագահության անդամները, որոնք ստանալու էին համապատասխանաբար 18000 և 16000 ռուբլի: **Երկրորդ կարգի** մեջ՝ 1) գավառային կուսկոմիտեի անդամները, 2) գավառակային կոմիտեի երիտասարդական միությունների պատասխանատու քարտուղարները: Նրանց տարիֆներն էին համապատասխանաբար՝ 16000 և 14000 ռուբլի: **Երրորդ կարգ**՝ 1) բոլոր պրոֆեսիոնալները, 2) աշակերտական կուսկոմիտեի քարտուղարները՝ համապատասխանաբար 14000 և 13000 ռուբլի աշխատավարձով⁴⁷:

ՀՄԽԸ Ժողկոմխորհի և ՀԱՄԽ-ի նախագահների ստորագրությամբ 1922 թ. հուլիսի 31-ին ընդունված նոր որոշմամբ կազմվեց «Կանոնադրություն կուսակցական, խորհրդային, արհմիութենական և տնտեսական կազմակերպությունների պատասխանատու աշխատողների աշխատավարձի մասին»⁴⁸: Կանոնադրությամբ սահմանվում էր տարիֆային վարձատրության 17-աստիճանանոց սանդղակ: Պաշտոնների ու վարձատրության նման բազմաստիճան սանդղակ գործել է շատ երկրներում, այդ թվում նաև՝ Ռուսաստանում: Տակավին Պետրոս Մեծի ժամանակներից հայտնի է, օրինակ, նրա 1722 թ. հրամանագրով ընդունված Զինվորական և պետական (статские) 14 աստիճանից կազմված «Табель о рангах» աստիճանակարգը կամ անվանակարգը⁴⁹:

ՀՄԽԸ-ում գործող սույն կանոնադրության մեջ նախ՝ ձևակերպված է, թե ովքեր են համարվում պատասխանատու աշխատողներ: Այդպիսիք հա-

47 Տե՛ս Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1-ին, 1921, էջ 66-67:

48 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 26, թ. 41:

49 Տե՛ս Хрестоматия по истории России (отв. состав. Орлов А. С. и др.), М., 2009, с. 173-174.

մարվում են ընտրովի պաշտոն զբաղեցնող աշխատողները՝ կուսկոմիտեների և կոմերիտմիության, կենտգործկոմների և գործկոմների նախագահությունները, ժողկոմները, նրանց տեղակալները, ժողկոմատների կոլեգիայի անդամները, ՀԱՄԽ-ի կոլեգիայի անդամները, պետական բարձր հաստատությունների ղեկավար անձինք, կուսակցական և արհմիութենական բաժինների վարիչները, դրանց հրահանգիչները և այլն⁵⁰: Ըստ վերոնշյալ կանոնադրության՝ հետագայում ձևավորվող անվանացանկերում հիմնականում ընդգրկվել են տարիֆային սանդղակի առավել բարձր՝ 17-րդ, 16-րդ, 15-րդ և 14-րդ կարգախմբերում պաշտոններ զբաղեցնողները⁵¹:

Ժողկոմխորհի և ՀԱՄԽ-ի նախագահների ստորագրությամբ վավերացված պատասխանատու աշխատողների կարգախմբերի և նրանց վարձատրության չափերի վերաբերյալ սույն կանոնադրությունը ուժի մեջ է մտել հաջորդ իսկ օրը՝ օգոստոսի 1-ին: Որ այդ կանոնադրությունը գործել է, երևում է նրանից, որ ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ից 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին գրություն է ուղարկվել ՀԱՄԽ-ի տարիֆային-տնտեսական բաժին, համաձայն որի՝ առաջարկվում էր ԿԿ-ի հետևյալ ոլորտների մի խումբ պատասխանատու աշխատողների լրացուցիչ կերպով ընդգրկել հիմնականում 14-րդ կատեգորիայում⁵²:

Պատասխանատու աշխատողների համար հարվածային փայերը, հանգստի ու առողջության պահպանման համար ուղեգրերը, 17-սանդղականոց դիֆերենցված վարձատրաչափը և արտոնությունները հող էին պատրաստում նոմենկլատուրայի ձևավորման համար, որը, մեր կարծիքով, Հայաստանում ավարտուն տեսք ստացավ **1926 թվականին**: Հայաստանում այդ թվականը պետք է համարել նոմենկլատուրայի ձևավորման տարի նաև այն հիմնավորմամբ, որ հենց 1926-ից է անցկացվել պաշտոնների առաջընթացի **ծրագրային հաշվառում**: Այստեղ խոսքը վերաբերում է կադրերի ծրագրավորված ու պլանավորված հաշվառմանն ու դրանից բխող նշանակումներին: Մանրագնին և համակարգված կերպով կազմվել են կուսակցական և անկուսակցական պատասխանատու աշխատողների անվանացանկերը՝ նրանց զբաղեցրած պաշտոններով և անձնական անկետային տվյալներով: Ավելի ուշ այդ նպատակով ԿԿ-ին կից գործել է երեք հոգուց կազմված **որակավորման հանձնաժողով**: Սակայն դա բնավ չի նշանակում, թե մինչ այդ պաշտոնների առաջադրման ու նշանակումների ցանկ չի եղել: Դա կիրառվել է Հայաստանի խորհրդայնացումից ի վեր:

Կուսակցականների թե անկուսակցականների պաշտոնների առաջընթացումը և հաշվառումը կենտրոնացված էին կուսակցական մարմինների (կուսկոմիտեների) ձեռքում, ինչը բնորոշ էր միակուսակցական կառավարման համակարգին: Այս կամ այն անհատի առաջընթացումը սկզբում ուսումնասիրվում, դիտարկվում էր կուսբջիջների կամ արհմիութենական կազմակերպությունների կողմից, որից հետո գործը հանձնվում էր կուսկոմիտեներին⁵³: ԿԿ-ի քարտուղարությունն էր հաստատում գավկոմների, քաղկոմ-

50 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 26, թ. 41:

51 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 26, թ. 41-42:

52 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 26, թ. 87:

53 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 90, թ. 135-138:

ների և ՀԼԿԵՄ մարմինների հաստիքները, դրանց աշխատավարձի չափերը և այլն:

Կուսակցական պատասխանատու աշխատողների կարևորությունը ընդգծելու համար ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ը նպատակահարմար գտավ Միության մասշտաբով այդ ոլորտի աշխատողների համար միասնական տարիֆ սահմանել: Այդ նպատակով ԿԿ-ի քարտուղար Ա. Անդրենի ստորագրությամբ 1924 թ. մայիսի 13-ին հրապարակվում է թիվ 144 շրջաբերական գրությունը՝ ուղղված բոլոր մարզայություններին, ազգային կոմկուսներին, նահանգային և մարզային կոմիտեներին: Նրանում տեղեկացվում էր, որ ԿԿ-ն անհրաժեշտ է համարել բոլոր տիպի՝ կուսակցական, արհմիութենական, խորհրդային, տնտեսական կամ կոոպերատիվ կազմակերպություններում ու հիմնարկություններում աշխատող կուսանդամ պատասխանատու աշխատողների վարձատրությունը սահմանել **միասնական տարիֆով**՝ անկախ այն բանից, թե նա որ ոլորտում է աշխատում: Դրա համար մինչ այդ ԽՍՀՄ աշխատանքի ժողկոմատը 1924 թ. փետրվարի 7-ի և լրացուցիչ մարտի 31-ի որոշումներով կուսակցական պատասխանատու աշխատողների աշխատավարձը սահմանել էր տարիֆային բարձրագույն՝ 17-րդ կատեգորիայով, ինչպես նաև, ըստ նրանց աշխատանքային ծանրաբեռնվածության՝ 50 տոկոս հավելվածարձար⁵⁴:

Խոսելով կուսակցական և անկուսակցական պատասխանատու աշխատողների որակավորման ու քաղաքական առումով վստահելիության մասին՝ հարկ է նշել, որ անվանացանկային պատասխանատու պաշտոնի նշանակվող անձը, բացի իր այս կամ այն մասնագիտական կրթությունից ու մասնագիտացումից, անպայման պետք է անցներ նաև հատուկ պատրաստության կուրսեր հանրապետական, անդրկովկասյան և մոսկովյան կուսակցական-քաղաքական բարձրագույն դպրոցներում⁵⁵:

Ինչ վերաբերում է կուսակցական և անկուսակցական աշխատողների թվաքանակների հարաբերությանը, ապա վերջինները էապես գերազանցել են առաջիններին: Այսպես, ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի կազմակերպավերաբաշխիչ բաժնի հաշվետվությամբ, 1926 թ. հունվարի դրությամբ ներկայացված է ընդամենը 3685 աշխատակից, որից 228-ը եղել են կուսակցական պատասխանատու աշխատողներ, 67-ը՝ ԼԿԵՄ պատասխանատու աշխատողներ, 311-ը՝ այսպես կոչված տեխնիկական կոմունիստ աշխատակիցներ, 587-ը՝ անկուսակցական պատասխանատու աշխատողներ, 252-ը՝ շարքային կոմերիտականներ, 2240-ը՝ անկուսակցականներ⁵⁶: Իհարկե, հետագայում կոմունիստների տեսակարար կշռի մեծացման հետևանքով այդ հարաբերակցությունը փոխվում է հոգուտ կուսակցական պատասխանատու աշխատողների: Կուսակցական և անկուսակցական պատասխանատու աշխատողները ամբողջությամբ այն կադրային բազան էին, որի հիման վրա կազմվելու էին նոմենկլատուրային պաշտոնները:

Այսպիսով, մինչ նոմենկլատուրային համակարգը կձևավորվեր, իբրև նախաքայլ, սահմանվել էր պատասխանատու աշխատողների հարվածային փայերի ու արտոնությունների կարգը, որոշվել էին նրանց կար-

54 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 5, թ. 1:

55 Տե՛ս **Ղազախեցյան Վ. Ն.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Եր., 2006, էջ 310:

56 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 90, թ.131-132:

գախմբերն ու վարձատրության չափերը, աշխատանքներ էին տարվել որակավորման և մասնագիտական կարողությունների բարձրացման ուղղությամբ և այլն:

6. Նոմենկլատուրայի ձևավորման գործընթացը

Խորհրդային երկրի տարածքում, այդ թվում նաև՝ ՀՍԽՀ-ում կուսակցական նոմենկլատուրայի ձևավորումը կարելի է դիտարկել որպես մեկ միասնական գործընթաց, որովհետև դա հրահանգավորվում, կազմակերպվում և ուղղորդվում էր մեկ կենտրոնից:

Արխիվային վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում կուսակցական նոմենկլատուրայի ձևավորումը հիմնականում համընկել է ԿԿ-ի քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի պաշտոնավարման ժամանակաշրջանի հետ: Սակայն գործընթացը բնավ կապ չունի նրա անձի հետ: Այդ աշխատանքերը մեզանում գործնականում սկսվել են 1924 թվականից, իսկ որպես համակարգի ձևավորում ավարտվել են 1926 թվականին: ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի կազմակերպական-վերաբաշխիչ բաժնի 1927 թ. հոկտեմբեր ամսվա հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ **Հայաստանում պաշտոնների առաջաջման աշխատանքների ծրագրային հաշվառումը սկսվել է 1926-ից**⁵⁷(ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Սա նորից հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ **Հայաստանում նոմենկլատուրայի ցանցային ու ամբողջական համակարգված ձևավորումը տեղի է ունեցել 1926 թ.:**

Մինչ նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորումը կուսակցական բարձրագույն ղեկավար մարմինները տարել են նախապատրաստական աշխատանքներ, մշակվել են համապատասխան հրահանգներ ու կանոնադրություններ: Նախքան ԽՍՀՄ հիմնումը խորհրդային տարածքում սկզբում կազմվեցին պաշտոնների նշանակման ցուցակներ՝ համառուսաստանյան, երկրամասային (մարզային), նահանգային, գավառային, իսկ ավելի ուշ (1930-ից)՝ շրջանային մակարդակներով: Սրանցից յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին բաժանվեց երեք կարգի անվանացանկերի: Ընդհանուր առմամբ պաշտոնների անվանացանկերը բաժանվեցին երկու մեծ հատվածների (բլոկների)՝ **կենտրոնական և տեղական** մարմինների համար: Որոշվեց դրանց հաստիքային պաշտոնների քանակը: Արդեն ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո միութենական և հանրապետական մակարդակներում կարևորագույն պաշտոնների հստակ տարանջատման խնդիրներ առաջացան: 1925 թ. փետրվարի 1-ին ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ի կազմբյուրոն հաստատեց ԿԿ-ի կողմից հաստատման ենթակա միութենական հանրապետությունների կարևորագույն պաշտոնների ցուցակը: Իսկ մինչ այդ՝ 1923 թ. նոյեմբերին, կազմբյուրոն ստեղծել էր ԿԿ-ի հանձնաժողով (Ի. Ստալին, Վ. Միլոտով, Լ. Կազանովիչ, Մ. Տոմսկի և այլք) պաշտոնների նշանակման համար: Պաշտոնների նշանակման ցուցակները բաժանվել էին երկու կարգի՝ թիվ 1 և թիվ 2: Ամենաբարձր պաշտոնները ընդգրկված էին թիվ 1 ցուցակում: Դրանց նշանակումները կատարվում էին բացառապես ԿԿ-ի որոշմամբ: Շուտով առա-

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 135:

ջացավ նաև գերատեսչական անվանացանկը՝ թիվ 3-րդը, որի դեպքում տեղական տարատեսակ հիմնարկների ղեկավարները և մյուս պաշտոնյաները նշանակվում, տեղափոխվում կամ ազատվում էին տեղական կուսմարմինների որոշումներով, սակայն անպայման իրազեկելով ու համաձայնեցնելով ԿԿ-ի կազմիչներին՝ ԿԿ-ի անվանացանկը կամ նոմենկլատուրան:

Նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորման ճանապարհին ՌԿ/բ/Կ ԿԿ-ի կազմիչների 1925 թ. նոյեմբերի 16-ի նիստում հաստատված հրահանգով պարզաբանվում էր հետևյալը.

1. Տեղերում 1-ին և 2-րդ նոմենկլատուրային պաշտոններում նշանակումներ կատարելիս, որպես կանոն, ԿԿ-ի կազմիչները նախապես իր որոշումը համաձայնեցնում է տեղական կուսմարմինների հետ:

2. Տեղական կուսմարմինները չեն կարող ինքնուրույն նշանակում կատարել կամ պաշտոնից ազատել: Տեղական բոլոր կուսմարմինները 1-ին և 2-րդ նոմենկլատուրային պատասխանատու աշխատողների նշանակումները կամ պաշտոնեական տեղաշարժերը կատարում են միայն ԿԿ-ի որոշմամբ՝ ԿԿ-ի կազմիչների միջոցով:

3. Խոշոր տրեստների կամ սինդիկատների բաժնի վարիչների և նրանց տեղակալների նշանակումները, որոնք մտնում են 1-ին և 2-րդ նոմենկլատուրաների մեջ, կատարվում են տվյալ հիմնարկի ղեկավարի կողմից՝ այն համաձայնեցնելով տեղական կուսակազմակերպության հետ և տեղեկացնելով ԿԿ-ի կազմիչներին՝ բաժնի կատարված նշանակման վերաբերյալ⁵⁹:

Մեկ այլ հրահանգում պարզաբանվում էր, որ գերատեսչությունների (հիմնարկ-ձեռնարկությունների) բոլոր պաշտոնները բաժանվում են երեք կարգախմբի. 1-ին կարգախմբի մեջ մտնում են տվյալ գերատեսչության ղեկավար (հրամանատարական) կազմը, այն է՝ ժողկոմները, նրանց տեղակալները, կոլեգիայի անդամները, առաջնային բաժնի վարիչները: Այդ բոլորի առաջադրումը, նշանակումը և ազատումը քննվում և հաստատվում է տվյալ հանրապետության կոմկուսի ԿԿ-ի կողմից: 2-րդ կարգախմբի մեջ մտնում են կարևոր ենթաբաժինները, հրահանգիչները և նրանց հավասարեցված աշխատողները, որոնց աշխատանքն ունի պետական նշանակություն, և նրանց նշանակումն ու ազատումը համաձայնեցվում է տվյալ ԿԿ-ի կազմակերպական-բաշխիչ բաժնի կամ էլ ԿԿ-ի որևէ քարտուղարի հետ: Եվ 3-րդ կարգախմբի մեջ մտնում են տվյալ գերատեսչության մնացած պաշտոնները, որոնց նշանակումը կամ պաշտոնից ազատումը կատարվում է տվյալ հիմնարկության ղեկավարության կողմից՝ ընդհանուր հիմունքներով: Սակայն այդ մասին պարտադիր կարգով պետք է իրազեկել ԿԿ-ի հաշվառման բաժին՝ կատարված նշանակումների, տեղափոխությունների կամ ազատումների վերաբերյալ: Վերջում հիշեցվում էր, որ 1-ին և 2-րդ կարգի նոմենկլատուրաների պաշտոնների մասին նախապես՝ նշանակումից կամ ազատումից 7 օր առաջ, տեղյակ է պահվում ԿԿ-ի հաշվառման-

58 Стен История коммунистической партии Советского Союза, отв. ред. Безбородов А. Б., М., 2014, с. 177-179.

59 Стен ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 23:

բաշխման բաժնին⁶⁰:

Մեկ ուրիշ հրահանգ-փաստաթղթում խոսվում էր, որ կադրային փոփոխությունների դեպքում տվյալ հիմնարկի հաշվառման կամ գաղտնի մասի վարիչը ԿԿ-ի հաշվեբաշխիչ բաժին է ներկայացնում անկետային տվյալներ պարունակող թիվ 5 ձևն այն մասին, թե տվյալ ամսին կամ եռամսյակին քանի նոմենկլատուրային աշխատակից է ընդունվել կամ ազատվել աշխատանքից տվյալ հիմնարկությունում: Բացի այդ, յուրաքանչյուր հիմնարկ տարեվերջին պետք է ԿԿ-ի կազմբաժին ներկայացնեի իր նոմենկլատուրային աշխատակիցների ցուցակը⁶¹:

7. Նոմենկլատուրայի մակարդակները

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ խորհրդային երկրում, ըստ պետության կառավարման աստիճանակարգի, գոյություն է ունեցել **նոմենկլատուրաների առնվազն չորս մակարդակ՝** յուրաքանչյուրը երեքական կարգի՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ նոմենկլատուրաներով, և մինչև **մեկուկես տասնյակի** հասնող աշխատանքային ոլորտի **ձյուղեր** կամ բնագավառներ: Համաձայն կուսակցական-պետական կառավարման հիերարխիկ կառուցվածքի՝ ամենաբարձր աստիճանը համարվել է **ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրան**՝ իր երեք (1-ին, 2-րդ, 3-րդ) կարգերով: Այնուհետև՝ Անդրկովկասյան հանրապետությունների կտրվածքով, երկրորդ մակարդակը համարվել է ՀամԿ/բ/Կ **Անդրերկրկոմի** նոմենկլատուրան՝ իր երեք կարգերով: Դրան ստորադաս հաջորդել է **ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի** նոմենկլատուրան՝ դարձյալ իր երեք կարգերով: Եվ վերջապես, թվով չորրորդը՝ **գավառային** (այդ թվում նաև՝ քաղաքային) նոմենկլատուրան՝ իր երեք կարգերով: Առաջ անցնելով նշենք, որ երբ 1930 թ. ամռանը ՀՍԽՀ վարչատարածքային նոր բաժանմամբ վերացվեցին գավառները, և դրանց փոխարեն որպես վարչատարածքային ամենափոքր միավոր ստեղծվեցին շուրջ 40-ի հասնող շրջաններ, գավառայինի փոխարեն, իբրև նոմենկլատուրայի ամենաստորին աստիճան, ստեղծվեց **շրջանայինը**, ինչը պահպանվեց ընդհուպ ԽՍՀՄ փլուզումը և կոմունիստական ամբողջատիրության վերացումը:

Դժվար չէ նկատել, որ նոմենկլատուրայի այս չորս մակարդակներում առկա են ընդհանուր հաշվով առնվազն 12 նոմենկլատուրային կարգեր, որոնց համապատասխան էլ կազմվել ու բաշխվել են պաշտոնները վերից վար՝ ըստ անվանացանկերի և պաշտոններ զբաղեցողների անկետային հանգամանալի տվյալների: Հասկանալի է, որ տվյալ նոմենկլատուրային պաշտոնյայի կարգավիճակին համապատասխան՝ սահմանվում էր նրա աշխատավարձի, արտոնությունների՝ նյութական, կենցաղային, հանգստի, բուժման և այլ բարիքներից օգտվելու կարգն ու չափը:

Քանի որ ՀամԿ/բ/Կ կանոնադրությամբ ազգային հանրապետությունների կոմկուսներն ունեին ընդամենը նահանգային կամ մարզային կազմակերպության կարգավիճակ, ուստի փոքրաթիվ է եղել հայաստանյան պաշտոնյաների թվաքանակը միութենական ԿԿ-ի նոմենկլատուրայի ցան-

60 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

61 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 14 և 17:

կերում: ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի կազմբաշխիչ (որգասբեմ) բաժնի վարիչի տեղակալ Ն. Կոզլովի ստորագրությամբ 1926 թ. նոյեմբերի 4-ին գրություն է ուղարկվել Հայկումկուսի ԿԿ՝ պահանջելով, որ, ի կատարումն նույն թվականի մարտի 26-ի խնդրանքի, իրեն ուղարկվի **կուսակցական պատասխանատու աշխատողների** անվանացանկը՝ նշելով ազգանուն, անուն, հայրանունը, զբաղեցրած պաշտոնը, աշխատանքի այն ճյուղը (ոլորտը), որին ամրացված է, կուստաժը, սոցդրությունը և այլն: Դրանից հետո ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի կազմակերպական հաշվառման բաժինը Միրզոյանի ստորագրությամբ 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ի ամսաթվով ներկայացրել է ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ նոմենկլատուրաները զբաղեցնող 26 պատասխանատու աշխատողների ցուցակը՝ նրանց համապատասխան անկետային տվյալներով: Ցուցակը գլխավորել է ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանը: Այնուհետև ցուցակում իրար հաջորդում են ԿԿ-ի երկու քարտուղարները՝ Երեմիա Բակունցը և Ալեքսանդր Շահումվարյանը, ԿՎՀ-ի նախագահը, ԿԿ-ի բաժինների վարիչները, ԼԿԵՄ ԿԿ-ի քարտուղարը, Կենտգործկոմի նախագահը, նրա տեղակալը, պատասխանատու քարտուղարը, ժողկոմխորհի նախագահը, նրա տեղակալը, ժողկոմիսարները, Գերագույն դատարանի նախագահը և ուրիշներ՝ ընդամենը 26 հոգի: Հատկանշական է, որ հանրապետության 26 բարձրակարգ պաշտոնյաները տրոհված են ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի բոլոր երեք՝ 1-ին, 2-րդ և 3-րդ նոմենկլատուրաներում: Նշված է նաև նոմենկլատուրաների երեք մասշտաբ՝ նահանգային, երկրամասային և գավառային: Ցանկում ընդգրկվածների մեծ մասը, այդ թվում՝ ԿԿ-ի երեք քարտուղարները նահանգային մասշտաբի նոմենկլատուրայում են, երկրամասայինում (նկատի է առնվում Ադրբերկրկոմի նոմենկլատուրան) նշված է միայն ժողկոմխորհի նախագահ Սաքո Համբարձումյանի անունը, որը համարվել է ամենաստաժավոր կոմունիստը Հայկումկուսում (1903-ից), իսկ մի քանիսն էլ նշված են գավառային մասշտաբում⁶²:

Համադրելով Հայաստանի կուսակցական բարձրագույն պատասխանատու աշխատողների 1926 և 1927 թթ. զբաղեցրած նոմենկլատուրային կարգավիճակները՝ տեսնում ենք, որ ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրայի 1-ին կարգում անփոփոխ կերպով ընդգրկված են ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի երեք քարտուղարները: Այնուհետև ԿԿ-ի ապարատից ամենաբարձր կարգավիճակում է եղել ԿԿ-ի կազմակերպական-վերաբաշխիչ բաժինը, որի վարիչը ևս թիվ 1 նոմենկլատուրայում էր: Համամիութենական կուսակցական նոմենկլատուրայի 2-րդ կարգում Հայաստանից ընդգրկված անձ չի նշված, 3-րդում արձանագրված է 6 հոգու անուն՝ ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի երեք բաժինների վարիչների, ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի նախագահի ու պատասխանատու քարտուղարի, ինչպես նաև ՀԼԿԵՄ ԿԿ-ի քարտուղարի պաշտոնները⁶³: ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի թիվ 1 նոմենկլատուրան ունեցել է նաև լրացուցիչ պաշտոնների ցանկ, որի մեջ ընդգրկված է եղել ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահը, իսկ այդ նույն նոմենկլատուրայի 3-րդ կարգում՝ ԿԳԿ-ի նախագահի տեղակալը: ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին նոմենկլատուրայի լրացուցիչ 1-ին կարգում ընդգրկվել են ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի նախագահը, ն.գ., աշխատանքի, արդարադատության, առողջապա-

62 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 169, թ. 1-3:

63 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 176, թ. 1:

հույժան և մյուս ժողկոմիսարները, իսկ ժողկոմխորհի նախագահի երկու տեղակալները ընդգրկված էին ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրայի 3-րդ կարգում⁶⁴:

Ինչպես ասվեց, ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրային հաջորդում էր Անդրերկրկոմիսի: 1927 թ. տվյալներով այստեղ ՀՄԽՀ-ից ընդգրկված է եղել 18 պաշտոն, այդ թվում՝ 8-ը գավկոմի քարտուղարների, ագիտպրոպագանդայի բաժնի վարիչի և այլ պաշտոններ: Ընդ որում՝ դրանք դասված են եղել երկրամասի նոմենկլատուրայի 3-րդ կարգում⁶⁵: Նոմենկլատուրային ցուցակները դիտարկելիս կարելի է տեսնել, որ միննույն պաշտոնը, օրինակ՝ ԿԿ-ի քարտուղարներինը առկա է նաև ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի, նաև Անդրերկրկոմի ցանկերում, սակայն տարբեր կարգերում:

Ինչ վերաբերում է հանրապետության մակարդակի նոմենկլատուրաներին, ապա, անշուշտ, ամենաբարձրը ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրան էր: Նրա 1-ին կարգում ընդգրկված էին գավկոմների, գավառակների (ավելի ուշ՝ շրջանների), ՀԼԿԵՄ գավկոմների քարտուղարները: ԿԿ-ի 2-րդ և 3-րդ նոմենկլատուրաներում ընդգրկված էին գավկոմների բաժինների վարիչները, գավառային և գավառակային տարատեսակ հիմնարկությունների ու կազմակերպությունների պաշտոնների ցանկը: Իսկ գավառային նոմենկլատուրաներում ընդգրկված էր գավառային, գավառակային և գյուղական մակարդակի՝ պաշտոնով ավելի ցածր, սակայն քանակով ավելի ստվար պաշտոնավոր մարդկանց ցուցակը: Դրանց թիվը մոտավոր հաշվով անցնում էր 2 հազարը⁶⁶:

Հարկ է նշել, որ նոմենկլատուրաների ձևավորման աշխատանքները կենտրոնացված էին ԿԿ-ի քարտուղարության, կազմբաշխիչ և հաշվառման բաշխման բաժինների ձեռքում: Ըստ կարգախմբերի կազմված պաշտոնների՝ անվանացանկը ԿԿ-ի քարտուղարությունը ուղարկում էր Անդրերկրկոմ՝ դիտարկման և հաստատման համար, որովհետև կադրերի խնդրով զբաղվում էր ԿԿ-ի քարտուղարությունը: Անդրերկրկոմը իրավասու էր, ըստ անհրաժեշտության, վերանայել ու փոփոխել այս կամ այն պաշտոնյայի նոմենկլատուրային կարգը:

ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի նոմենկլատուրայի ձևավորման կարգերի վերաբերյալ ԿԿ-ը 1926 թ. հունիսի 22-ին (կուսակցական ճյուղով) ընդունել էր հրահանգ-որոշում բոլոր երեք նոմենկլատուրաների գծով աշխատողների ընտրության, նշանակման և ազատման վերաբերյալ: Նրանում սահմանված էր.

1. ա) 1-ին նոմենկլատուրայի պաշտոնի համար ընտրությունը, նշանակումը և ազատումը կատարվում է ԿԿ-ի պլենումի, ԿԿ-ի նախագահության կամ քարտուղարության որոշմամբ,

բ) 2-րդ նոմենկլատուրայի պաշտոնի նշանակումը և պաշտոնից ազատումը, որոնք իրականացվում են գավառային, շրջանային կամ էլ տեղական խորհրդային, արհմիութենական, տնտեսական և այլ մարմինների կողմից, կատարվում է նախապես հարցը ԿԿ-ի հետ համաձայնեցնելուց հետո միայն,

64 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3-4:

65 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

66 Տե՛ս ՀԱԼԼ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 176, թ. 13:

գ) 3-րդ նոմենկլատուրայի պաշտոնի համար ընտրությունը և նշանակումը իրականացնում են տեղական, արհմիութենական, տնտեսական և այլ մարմինները, սակայն յուրաքանչյուր ամիս նրանք ԿԿ-ին պետք է տեղեկացնեն կատարված նշանակումների վերաբերյալ:

2. Մնացած աշխատողների ընտրության և նշանակման պատասխանատվությունն ընկնում է տվյալ տնտեսական, արհմիութենական և այլ մարմինների կուսակցական և անկուսակցական ղեկավար աշխատողների վրա⁶⁷: Սակայն, մեր կարծիքով, այս հրահանգը հետևողականորեն չի գործադրվել, որովհետև ժամանակի ընթացքում 1920-ական թթ. կուսակցական մենիշխանության ամրապնդմանը, իսկ 1930-ական թթ. ամբողջատիրական վարչակարգի հաստատմանը զուգընթաց, գրեթե անխտիր ու ամբողջությամբ ԿԿ-ն իր ձեռքում է կենտրոնացնում պաշտոնյաների անվանացանկերի կազմումը, պաշտոնների նշանակումը, տեղափոխումը, պաշտոնազրկումը և այլն:

8. Նոմենկլատուրայի ճյուղային կառուցվածքը

Նոմենկլատուրային համակարգն իր մեջ ներառում էր երկրի կուսակցական, պետական, խորհրդային, ֆինանսատնտեսական, սոցիալական, դատաիրավական, կրթամշակութային, առողջապահական և այլ ոլորտների գրեթե բոլոր օղակների ղեկավար ու պատասխանատու պաշտոնների նշանակումը, տեղափոխումը, կադրերի առաջխաղացումը, ազատումը, պատժումը և այլն: Դրա համար էլ նոմենկլատուրային պաշտոնների նշանակումները կատարվել են ըստ տվյալ աշխատանքային ճյուղի կամ բնագավառի: Դրանց թիվը 1927 թ. տվյալներով հասնում էր 14-ի: Այդ ճյուղերը հետևյալներն էին.

1. կուսակցական ճյուղ,
2. պրոպագանդա-ստիարակազմական,
3. արհեստակցական,
4. առողջապահական և սոցապահովության,
5. խորհրդային-վարչական,
6. դատական-պատժիչ,
7. արդյունաբերական-արտադրական,
8. ֆինանսական,
9. վարկային-բանկային,
10. կոոպերատիվ,
11. առևտրային,
12. պլանային-կարգավորող,
13. հողային,
14. տրանսպորտի և կապի ճյուղ⁶⁸:

Եթե նոմենկլատուրաների՝ ՀամԿ/ԲԿ ԿԿ-ից մինչև գավառային, չորս մակարդակները պայմանականորեն կարելի է համարել վերից վար **ուղղահայաց** դասավորություն, ապա դրանց ճյուղային կամ ըստ աշխատանքի

67 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 34:

68 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 32:

բնագավառի բաժանումը՝ **հորիզոնական**: Հենց ճյուղային դասավորության նոմենկլատուրաներով էլ կարելի է մոտավոր հաշվարկ կատարել նոմենկլատուրային պաշտոնների և դրանք զբաղեցրած անձանց թվաքանակի մասին:

Թիվ 1-ը, նշված ճյուղերից ամենաբարձրը, **կուսակցական** էր: Իբրև հանրապետության մակարդակով բարձրագույն ճյուղային նոմենկլատուրա՝ 1927 թ. այն ներառել է հետևյալ պաշտոններն իրենց հաստիքներով.

1. ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3 քարտուղարները,
2. ԿԿ-ի նախագահության 5 անդամները,
3. ԿԿ-ի անդամության 4 թեկնածուները,
4. ԿԿ-ի բաժինների բոլոր 6 վարիչները,
5. կուսակցական հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղարը,
6. ԿՎՀ և ԲԳՏ ժողկոմի նախագահը,
7. ԿՎՀ կուսակցական կոլեգիայի պատասխանատու քարտուղարը,
8. կուսակցական կոլեգիայի 5 անդամները,
9. ԿԿ-ի 2 հրահանգիչները,
10. ՀԼԿԵՄ ԿԿ-ի քարտուղարը,
11. ՀԼԿԵՄ ԿԿ-ի կազմբաշխիչ բաժնի վարիչը,
12. գավառային 8 կոմիտեների քարտուղարները⁶⁹:

Այսպիսով՝ կուսակցական ճյուղով կամ գծով ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի թիվ 1 նոմենկլատուրային պաշտոնների քանակը կազմել է 38 մարդ-պաշտոն: Հարկ է նկատել, որ հիշյալ 38 նոմենկլատուրային պաշտոնների մի մասը միաժամանակ ընդգրկված է եղել ավելի բարձր՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի և Անդրերկրկոմի նոմենկլատուրաներում: Այդ բաշխվածության պատկերը հետևյալն է .

- ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3 քարտուղարները նշված են ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին նոմենկլատուրայում և, որքան էլ զարմանալի է, Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում:

- ԿԿ-ի բաժինների 6 վարիչներից՝ կազմբաշխիչ բաժնի վարիչը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին նոմենկլատուրայում և միաժամանակ Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում, իսկ նրա տեղակալը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ նոմենկլատուրայում:

- ԿԿ-ի ինֆորմացիայի (տեղեկատվության) ենթաբաժնի վարիչը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ և միաժամանակ Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրաներում: Նոմենկլատուրային նույն կարգավիճակն են ունեցել ԿԿ-ի հաշվառման ենթաբաժնի վարիչը, ԿՎՀ-ի և ԲԳՏ-ի նախագահը և ԿՎՀ-ի կուսկոլեգիայի պատասխանատու քարտուղարը:

- ԿԿ-ի 2 հրահանգիչները նշված են միայն Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում:

- ՀԼԿԵՄ ԿԿ-ի քարտուղարը՝ Համամիութենականի 3-րդ նոմենկլատուրայում և Անդրերկրկոմի 3-րդում: Նոմենկլատուրաների նույն կարգերում են նշված կուսգավկոմների 8 քարտուղարները⁷⁰:

Այսպիսով՝ միայն **կուսակցական ճյուղով**, որը նոմենկլատուրաներից ամենաբարձրն էր, ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի և Անդրերկրկոմի բոլոր մակարդակների

69 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 176, թ. 1:

70 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 43 /շրջերես/:

նումենկլատուրաներում ընդգրկված է եղել ընդամենը **25** պաշտոն: Սյուս 13-ը նշված չեն: Սակայն հասկանալի է, որ կուսակցական ճյուղի վերոնշյալ 38 պաշտոններն անխտիր ընդգրկված են եղել ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի թիվ 1 նումենկլատուրայում: Այնուհետև, կուսակցական՝ թիվ 1 ճյուղով ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 2-րդ նումենկլատուրայում ընդգրկված է **31** հոգի, այդ թվում՝ ԿԿ-ի կուսպատմության վարիչը, կուսհանձնաժողովի 10 անդամները, գավկոմների կից ԿՎՀ 8 ներկայացուցիչները: Նշված պաշտոններից և ոչ մեկը ընդգրկված չի եղել ո՛չ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի և ո՛չ էլ Անդրերկրկոմի որևէ նումենկլատուրայում: Միայն այս ճյուղի գավկոմների կազմբաժինների 4 վարիչներից 2-ը և գավկոմների հաշվառման 8 վարիչներից 1 հոգի նշված են Անդրերկրկոմի 3-րդ նումենկլատուրայում⁷¹:

Թիվ 2-րդ՝ **պրոպագանդային և հաստիարակչական** ճյուղում ընդգրկված են ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչը, ագիտատորներ, կինբաժինները, մամուլի աշխատողներ, կուլտուր-լուսավորական խմբերի աշխատողներ, կուսպրոցների ու բուհերի դասախոսներ, քաղլուսավարներ և այլն: Այս ճյուղից՝ ԿԿ-ի ագիտպրոպագանդայի բաժնի վարիչը ընդգրկված է ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 2-րդ նումենկլատուրայում և միաժամանակ Անդրերկրկոմի՝ 3-րդում: Նրա տեղակալը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ նումենկլատուրայում: ԿԿ-ի մամուլի բաժնի վարիչը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ նումենկլատուրայում: Այս ճյուղից ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին նումենկլատուրայի անվանացանկում նշված է ընդամենը 4 հոգի⁷²:

Պրոպագանդայի և դաստիարակչական (թիվ 2) ճյուղից ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 2-րդ նումենկլատուրայի մեջ նշված է **182** մարդ-պաշտոն: Նշված պաշտոնյաներից միայն 2 հոգի. մեկը՝ ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի ազգային փոքրամասնությունների բաժնի վարիչը, իսկ մյուսը՝ լուսժողկոմը, նշված են նաև ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 2-րդ նումենկլատուրայում, և 2 հոգի՝ Անդրերկրկոմի 3-րդ նումենկլատուրայում⁷³:

Թիվ 3-րդ՝ **արհեստակցական կամ պրոֆեսիոնալ** ճյուղում նշված է ընդամենը **229** հոգի, որից ՀԱՄԽ-ի նախագահը և աշխատանքի ժողկոմիսարը նշված են ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին նումենկլատուրայում:

Թիվ 4-րդ՝ **առողջապահական և սոցիալական ապահովության** ճյուղում նշված է ընդամենը **42** պաշտոն⁷⁴:

Թիվ 5-րդ՝ **խորհրդային-վարչական** ճյուղը, որի մեջ մտել են գործկոմները, խորհուրդները, ժողկոմխորհրդ, վարչական բաժինները, ն. գ. ժողկոմատը, ռազմական մարմինները և այլն, ներառել է ընդամենը **144** պաշտոն: Այդ թվում՝ ԿԳԿ-ի նախագահը, ժողկոմխորհի նախագահը, ն. գ. ժողկոմը ներառված են եղել ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 2-րդ նումենկլատուրայում, իսկ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալը՝ ՀամԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ նումենկլա-

71 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 44:

72 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 43 (շրջերես): Սակայն ՀԱԱ ԿԿ-ի (թիվ 1) ֆոնդում, այդ նույն 1927 թ. մարտ ամսվա տվյալներով, պրոպագանդայի և դաստիարակչական ճյուղով ԿԿ-ի 1-ին նումենկլատուրայում նշված է **22** պաշտոնի ցանկ, որը, մեր կարծիքով, ավելի մոտ է իրականությանը, որովհետև կուսակցությունը շատ մեծ տեղ ու դեր է տվել ագիտացիոն և պրոպագանդիստական աշխատանքներին: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 167, թ. 31-32:

73 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 44-45:

74 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 46-47:

տուրայում⁷⁵: Նշյալ ճյուղից Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում ընդգրկված են եղել գավառային գործկոմների 9-ը (այդ թվում՝ Մեղրիի գործկոմի) նախագահները, ԿԳԿ-ի քարտուղարը և այլն:

Թիվ 6-րդ՝ **դատական-պատժիչ** աշխատանքի ճյուղում, որի մեջ մտել են՝ դատախազությունը, դատարանները, ՊԲՎ-ն, միլիցիան, հետախուզությունը և այլն, ներառված է եղել **106** և դրանցից, թերևս, միայն արդարադատության ժողկոմը, որը միաժամանակ և հանրապետության դատախազն էր, ընդգրկված է եղել ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի լրացուցիչ 1-ին և միաժամանակ Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում: ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի նախագահը նշված է ՀամԿ/Բ/Կ 3-րդում և միաժամանակ՝ Անդրերկրկոմի 3-րդում, իսկ ՊԲՎ կամ Չեկայի նախագահը՝ միայն Անդրերկրկոմի 3-րդ նոմենկլատուրայում⁷⁶:

Ավելի սեղմ լինելու համար արձանագրենք, որ 7-րդ՝ **արդյունաբերական-արտադրական** ճյուղը (տրեստներ, գործարաններ, ԺՏԽ և այլն) ներառել է **32** պաշտոն, 8-րդ՝ **ֆինանսական** ճյուղը (ֆինժողկոմատի աշխատողներ) ընդգրկել է **27** պաշտոն, 9-րդ՝ **վարկային** (բանկեր, պետ. վարկային մարմիններ) ճյուղն ուներ **48** պաշտոն, 10-րդ՝ **կոոպերատիվ** (սպառողական, համայնքային, բնակարանային և այլ կոոպերացիաներ) ճյուղն ուներ **94** պաշտոն, թիվ 11-րդ՝ **առևտրային** (առևտրի ժողկոմատ, սինդիկատներ, ակցիոներական ընկերություններ և այլն) ճյուղն ուներ **54** պաշտոն, թիվ 12-րդ՝ **պլանային-կարգավորող** ճյուղն ուներ **84** պաշտոն, թիվ 13-րդ՝ **հողային** (հողժողկոմատ և այլն) ճյուղն ընդամենը **52** պաշտոն և թիվ 14-րդ՝ **տրանսպորտի և կապի** ճյուղն ընդամենը **14** նոմենկլատուրային պաշտոն⁷⁷:

Հարկ է նշել, որ այս ոլորտների բարձրաստիճան պաշտոնյաները նշված են եղել միայն Անդրերկրկոմի, այն էլ՝ 3-րդ նոմենկլատուրայում: Այստեղ բացառություն է կազմում ՀՍԽՀ ֆինժողկոմը, որը հայտնվել է ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի 3-րդ նոմենկլատուրայում: Աղյուսակի ձևով կազմված ռուսերեն այս մեքենագիր փաստաթղթի տակ նշված է Հայկոմկուսի ԿԿ-ի հաշվեքաշիչ բաժնի վարիչ Միրզոյանի ազգանունը:

Այսպիսով՝ մեր հաշվումներով բոլոր 14 ճյուղերի գծով ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի 1-ին և 2-րդ, ինչպես նաև ՀամԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի ու Անդրերկրկոմի նոմենկլատուրաներում ընդգրկվածների ընդհանուր թիվը կազմել է **1186** մարդ-պաշտոն: ԿՎՀ կուսկոլեգիայի հիշյալ գործում, ցավոք, տեղեկություններ չկան Հայկոմկուսի ԿԿ-ի 3-րդ նոմենկլատուրայի մասին, որում, բնականաբար, ընդգրկված պետք է որ լինեին ավելի ցածր պաշտոն գրադեցրածները:

ԿԿ-ի 1927 թ. նոմենկլատուրային պաշտոնների վերաբերյալ տվյալներ կան նաև ԿԿ-ի թիվ 1 ֆոնդում: ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի հաշվեքաշիչ բաժնի վարիչ Հարությունյանի ստորագրությամբ (փաստաթղթում Միրզոյանի ազգանվան վրա գիծ է քաշված) ապրիլի 6-ի ամսաթվով ԿԿ-ի քարտուղար Ե. Բակունցին ուղղված տեղեկանքում դարձյալ բերված են աշխատանքի բոլոր 14 ճյուղերով ԿԿ-ի 1-ին և 2-րդ նոմենկլատուրաներում ընդգրկված ղեկա-

75 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 47-48:

76 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 48-49:

77 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 50 - 54:

վարների պաշտոնները: Դրանց ընհանուր թիվը կազմել է՝ 1-ին նոմենկլատուրայով ընդամենը 499 պաշտոն, իսկ 2-րդով՝ 782 պաշտոն, երկուսը միասին ընդամենը՝ 1281 պաշտոն⁷⁸: Կուսկոլեգիայի ֆոնդի տվյալների հետ համեմատած՝ այստեղ այդ պաշտոնների թիվը շուջ 100-ով ավելին է: Ընդհանուր հաշվարկ կատարելիս մենք նախընտրել ենք նախորդ՝ 1186 ցուցանիշը, որովհետև շատ հնարավոր է, որ այդ հարյուրի չափ ավելցուկ պաշտոնները կրկնված լինեն:

Ինչ վերաբերում է ԿԿ-ի 3-րդ նոմենկլատուրային, ապա երկու դեպքում էլ տեղեկություն չկա: Սակայն մեր հետազոտած սույն գործի փաստաթղթերից մեկում կարողացանք տեղեկություն հայթայթել ԿԿ-ի 3-րդ նոմենկլատուրայի պաշտոնների մասին, ինչը հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել ԿԿ-ի երեք նոմենկլատուրաների պաշտոնների ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ: Մեր կատարած հաշվումներով 3-րդ նոմենկլատուրայի պաշտոնների թիվը կազմել է 318 մարդ⁷⁹: Այդպիսով, ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի երեք նոմենկլատուրաներում ներգրավված պաշտոնների թիվը 1927 թ. կազմել է **1504** մարդ:

Ժամանակային առումով առաջ անցնելով՝ նշենք, որ արխիվային գործերից մեկում մեր ուշադրությունը գրավեցին ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի կողմից 1929 թ. հաշվառվող և բաշխվող հանրապետական, քաղաքային և շրջանային կազմակերպությունների և հիմնարկությունների բաժին 5-րդ՝ **խորհրդային առևտրի (Совтор)** նոմենկլատուրային կադրերի մասին տվյալները:

Փաստաթղթում բերված են երեք խումբ նոմենկլատուրաներ, որոնցից առաջինը հաստատում էր ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի բյուրոն, 2-րդ կարգի նոմենկլատուրան հաստատում էր ԿԿ-ի քարտուղարը, իսկ 3-րդը ստուգում և հաշվառում էին ԿԿ-ի բաժնի վարիչները: ԿԿ-ի բյուրոյի կողմից հաստատված պաշտոնների ընդհանուր թիվը կազմել է 653 պաշտոն, ԿԿ-ի քարտուղարի հաստատածը՝ 294, իսկ ԿԿ-ի բաժնի վարիչների կողմից հաշվառվածը՝ 349 պաշտոն: Այսպիսով՝ 1929 թ. տվյալներով ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի ղեկավար երեք օղակների կողմից հանրապետության խորհրդային առևտրի մարմինների համար հաստատված նոմենկլատուրային բոլոր պաշտոնները կազմել են ընդամենը **1296** միավոր: Հաշվարկները կատարված են մեր կողմից⁸⁰:

Խնդիրը մասնավորեցնելով ըստ հիմնարկությունների և գերատեսչությունների՝ հարկ է նշել, որ արխիվային գործերում առկա է նաև առանձին ժողկոմատների նոմենկլատուրային աշխատողների ցուցակ՝ նրանց անձնական անկետային տվյալներով: Այսպես, օրինակ, ներկայացնենք ԿՎՀ և ԲԳՏ ժողկոմատի 1927 թ. սեպտեմբերին կազմված նոմենկլատուրային աշխատողների ցուցակը: Նրանում ընդգրկված են եղել 29 աշխատակից՝ իրենց համապատասխան անկետային տվյալներով: Նշված 29 պատասխանատու աշխատակիցներից 16-ը եղել են կուսանդամ, իսկ 13-ը՝ անկուսակցական: Անկուսակցական պատասխանատու աշխատողների՝ նոմենկլատուրաներում ընդգրկելու երաշխավորությունը տալիս էր տվյալ հիմնարկության կուսկազմակերպությունը՝ նրանց համար կազմելով առանձին

78 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 176, թ. 1- 12:

79 Տե՛ս սույն տեղում, թ. 62-79:

80 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 128, թ. 1 - 11:

քարտեր: Բնականաբար, սույն գերատեսչության ցուցակը գլխավորել է նրա ղեկավար, ժողկոմ Շ. Ամիրխանյանը: Նոմենկլատուրային աշխատողների անկետաները կազմված են աղյուսակների ձևով, որոնցում պարունակվում է 20 հարց: Անկետային հարցերի բովանդակությանը ծանոթանալու համար ներկայացնենք մասնավորապես ԿՎՀ նախագահ և ԲԳՏ ժողկոմ Շավարշ Ամիրխանյանի անկետային տվյալները.

1. **անուն, հայրանուն, ազգանուն**՝ Շավարշ Մեիրաբի Ամիրխանյան,
2. **որտեղից և ինչ պաշտոնից է փոխադրվել**՝ եկել է Մոսկվայից, Հալաբի ներկայացուցիչ,
3. **անձնական գործի համարը**՝ – (նշում չկա),
4. **աշխատանքի մասշտաբը**՝ նահանգային,
5. **աշխատանքի ոլորտը**՝ կուսաշխատող,
6. **կուս. ստաժը**՝ 1915 թ.,
7. **այլ կուսակցություններում**՝ չի եղել,
8. **սոցիությունը**՝ ծառայող,
9. **ծննդյան թիվը**՝ 1894 թ.,
10. **կրթությունը**՝ միջնակարգ,
11. **լեզուների իմացություն**՝ հայերեն, ռուսերեն,
12. **ազգությունը**՝ հայ,
13. **մասնագիտությունը**՝ – (նշում չկա),
14. **ընտանեկան դրությունը**՝ ամուսնացած,
15. **աշխատանքի գնահատականը**՝ – (նշում չկա),
16. **ու՛մ կողմից է նշանակված**՝ Կենտկոմի,
17. **ազատված է**՝ – (նշում չկա),
18. **սույն պաշտոնում աշխատանքի է անցել**՝ 23. 03. 1926 թ.,
19. **քանի ամիս է այդ պաշտոնում**՝ 17,
20. **գբաղեցրած պաշտոնը**՝ ԲԳՏ ժողկոմ և ԿՎՀ նախագահ⁸¹:

Փաստորեն բերված երկու հիմնարկների 29 նոմենկլատուրային աշխատակիցների ցուցակից երեք առավել բարձր կարգի պաշտոններ՝ ժողկոմ և ԿՎՀ նախագահ Շ. Ամիրխանյանի, նրա տեղակալ Հովսեփ Սարատիկյանի և ԿՎՀ պատասխանատու քարտուղար Հայրապետ Տատյանի աշխատանքի մասշտաբները եղել են նահանգային, մյուսներինը՝ գավառային⁸²: Նույն կառույցի պաշտոնները, ըստ նոմենկլատուրային կարգերի, ներկայացնում են հետևյալ պատկերը. 1-ին նոմենկլատուրայում նշված են 4 հոգի՝ վերը նշած երեք բարձրաստիճան պաշտոնյաները, ինչպես նաև ԿՎՀ կոլեգիայի անդամ Գայանե Արեշյանը: Մնացած 25 աշխատակիցներն ընդգրկված են եղել 2-րդ նոմենկլատուրայում: 3-րդ նոմենկլատուրայի վերաբերյալ տեղեկություն չկա⁸³:

Սակայն կոմիսարիատների, խոշոր հիմնարկների ու գերատեսչությունների նոմենկլատուրային պաշտոնների ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ մենք չենք կարող ստույգ հաշվարկ կատարել, որովհետև բավարար տվյալներ չկան: Ինչպես տեսանք, եղածներից, այնուամենայնիվ, ամենա-

81 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 2, գ. 115, թ. 1:

82 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-3:

83 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10, 11:

արժեքավորները աշխատողների 14 ճյուղային ոլորտների պաշտոնների, այդ թվում նաև՝ խորհրդային առևտրի մարմինների նոմենկլատուրաներին վերաբերող քիչ թե շատ համահավաք տվյալներն են: Միայն այդ երկու խոշոր հատվածների գումարը (1927–1929 թթ. միջնահաշվարկով) կազմում է **2800** նոմենկլատուրային պաշտոն:

Բայց սա դեռ ամենը չէ:

9. Գավառային նոմենկլատուրա

Այժմ փորձենք ներկայացնել ամենաստորին օղակը համարվող հանրապետության **գավառային**, ինչպես նաև **քաղաքային** նոմենկլատուրաների ընդհանուր պատկերը: Ինչպես վերին բոլոր օղակների, այնպես էլ գավառային նոմենկլատուրաները բաժանվում էին երեք կարգի կամ աստիճանի: Մեր ձեռքի տակ եղած գավառային նոմենկլատուրայի տվյալները ընդգրկում են 1926–ից մինչև 1929 թ. ընկած ժամանակահատվածը:

Առաջինը սկսենք **Նոր Բայազետի** գավառից:

1929 թ. հունվարի 1–ի դրությամբ գավառային 1–ին նոմենկլատուրայում ընդգրկված են եղել 36 հոգի: Ցուցակը գլխավորել են գավկոմի բաժինների վարիչները և գավառակների կուսքարտուղարները⁸⁴: Հասկանալի է, որ գավկոմի քարտուղարը, նրա տեղակալը, գավգործկոմի նախագահը գտնվել են ՀԿ/բ/Կ ԿԿ–ի և ավելի բարձր նոմենկլատուրաներում:

Նույն գավառի 2–րդ նոմենկլատուրայում ընդգրկված է եղել 25 պաշտոն, հերթական համարներով՝ 37–ից մինչև 62–րդ պաշտոնները⁸⁵: Իսկ գավառի 3–րդ նոմենկլատուրայի պաշտոնացանկում՝ ընդամենը 7 անուն՝ հերթական համարով՝ 63–ից մինչև 69–ը, որոնք, բնականաբար, զբաղեցրել են ավելի ստորին օղակի պաշտոններ⁸⁶:

Այսպիսով՝ Նոր Բայազետի գավառային երեք նոմենկլատուրաներում ընդգրկված են եղել ընդամենը **69** անվանացանկային պաշտոնյաներ: Բերված են եղել նաև նրանց անկետային տվյալները՝ անուն, ազգանուն, հայրանուն, ազգությունը, զբաղեցրած պաշտոնը, ու՞մ կողմից է նշանակվել, աշխատանքի ծավալը, որտեղից է եկել, կուսատաժը, սոցդրությունը, կրթությունը, ո՞ր նոմենկլատուրային է դասվում և այլն: Հասկանալի է, որ այս 69 մարդկանց ցանկը վերաբերում է գավառի պատասխանատու աշխատողների պաշտոններին: Գավառում, գավառակներում և գյուղերում եղել են նաև փոքր նշանակության շատ պաշտոններ, որոնք չեն համարվել նոմենկլատուրային կարևորության պաշտոններ, ուստիև ներառված չեն եղել գավառային անվանացանկերում:

Հարց է ծագում. իսկ ովքեր էին կազմում գավառային նոմենկլատուրաների անվանացանկերը՝ ըստ պաշտոնների ու անունների: Գավառային 1–ին նոմենկլատուրայի պաշտոնների նշանակումը, տեղափոխումը կամ ազատումը կատարվում էր տվյալ կուսգավկոմի որոշմամբ, 2–րդ նոմենկլատուրային պաշտոնը՝ գավկոմի կազմբաժնի հետ համաձայնեցնելով, իսկ

84 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 9, գ. 163, թ. 2–4:

85 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5–6:

86 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7:

3-րդի նշանակումը կատարվում էր տվյալ հիմնարկ-ձեռնարկության կողմից՝ այդ մասին պարտադիր տեղյակ պահելով գավկոմին կատարված նշանակման կամ փոփոխության վերաբերյալ:

Ընդհանուր առմամբ, գավառային կոմիտեն էր կազմում ու հաստատում պաշտոնների կադրային նոմենկլատուրային ցուցակը, որն այնուհետև ուղարկվում էր ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի կազմբաժին: Ցուցակի դիտարկումից, ճշտումից հետո նրա վրա դրվում էին ԿԿ-ի և Անդրերկրկոմի նոմենկլատուրաների համարները, և վերջնական հաստատումից հետո դրա մի օրինակը վերադարձվում էր տվյալ գավկոմ: Ըստ նոմենկլատուրաների աստիճանի էլ սահմանվում էին տվյալ պաշտոնյայի պատասխանատվության աստիճանը, աշխատավարձի չափը և արտոնությունների ծավալը:

Լենինականի գավառը համարվում էր հանրապետության խոշոր և քաղաքականապես ամենաակտիվ շրջաններից մեկը, սակայն Լենինական քաղաքի վերաբերյալ նոմենկլատուրային տվյալներ մեր ձեռքի տակ չկան: Հայկոմկուսի Լենգավառի հաշվեքաշիչ ենթաբաժնի 1926 թ. օգոստոսի 7-ի նիստում լսվել է գավառի նոմենկլատուրաների (անվանացանկի) հաստատման մասին հարցը⁸⁷: Գավկոմի քարտուղար Գրիգոր Հանեսօղյանի նախագահությամբ լսվել ու հաստատվել են գավառի կոսակցական, կոմերիտական, արհեստակցական, կրթալուսավորական, առողջապահական, դատաիրավական, ֆինանսական-արտադրական, կոոպերատիվ, պետառի և այլ օղակների տարբեր նոմենկլատուրային պաշտոնները⁸⁸: 1926 թ. սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ գավառային երեք նոմենկլատուրաների մեջ ներառված պաշտոնների ընդհանուր թիվը կազմել է **158** միավոր, որից թիվ 1 անվանացանկում նշված է 94 պաշտոն, թիվ 2-րդ նոմենկլատուրայում՝ 53, իսկ 3-րդում՝ ընդամենը 11 պաշտոն⁸⁹: Արդեն 1929 թ. հոկտեմբերի դրությամբ Լենինականի գավառում հաշվվում էր ընդամենը 225 նոմենկլատուրային պաշտոն, որից 1-ին նոմենկլատուրայում՝ 131, 2-րդում՝ 90, և 3-րդում՝ 4 պաշտոն⁹⁰: Սա ինքնին ցույց է տալիս, թե մի քանի տարում (1926-ից մինչև 1929 թ.) ինչպիսի աճ (67 պաշտոն) է ունեցել գավառի նոմենկլատուրային պաշտոնների թիվը: Հաշվարկ կատարելիս հաշվի ենք առել 1926 թ. տվյալները:

Ի տարբերություն Լենինականի կուսքաղկոմի, որի նոմենկլատուրայի տվյալները մեր ձեռքի տակ չկան, տեղեկություն ունենք **Երևանի քաղաքային կոմիտեի** պատասխանատու աշխատողների վերաբերյալ: ՀԿ/բ/Կ Երկոմիտեի երեք նոմենկլատուրաներում, 1929 թ. տվյալներով, հաշվառված է եղել **222** մարդ⁹¹: Մյուս կողմից, ցավոք, բավարար տեղեկություններ չունենք Երևանի գավառային նոմենկլատուրաների վերաբերյալ: Միայն մի գործում տեղեկություն կա, որ կուսակցության Երևանի կոմիտեին կցված է գավառային մասշտաբի **164** պատասխանատու աշխատողների ցուցակ՝ անկետային բոլոր տվյալներով, սակայն առանց նոմենկլատուրային խմբերի բաշխվածության: Ցուցակը ստորագրել է Երևանի կոմիտեի քարտուղար

87 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 171, թ. 43-49:

88 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 58-60:

89 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 171, թ. 61:

90 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 9, գ. 163, թ. 49-55:

91 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26:

Արամ Շահգեղոյանը⁹²: Մնացած գավառների վերաբերյալ տվյալները կարծես բավարար են՝ բացառությամբ Մեղրիի:

Էջմիածնի գավառ: Գավկոմի կողմից 1926 թ. հաշվառված պատասխանատու պաշտոնների նոմենկլատուրաների պատկերը հետևյալն է: Բոլոր ճյուղերի հաշվառմամբ գավառային 1-ին նոմենկլատուրայում նշված է 62 պաշտոն, 2-րդում՝ 70, իսկ 3-րդում՝ 44 պաշտոն, ընդամենը՝ **180** պաշտոն⁹³:

Ծանոթագրության կարգով նշենք, որ Էջմիածնի գավկոմի մակարդակում կան ևս տասը ավելի բարձր պաշտոն զբաղեցնող պատասխանատու աշխատողներ, ովքեր մտել են ԿԿ-ի նոմենկլատուրայի մեջ⁹⁴: Եթե այս չափը տարածենք Հայաստանի 9 գավառների և Երևան քաղաքի վրա, ապա կստացվի, որ միայն կուսակցական ճյուղով, գավառային նոմենկլատուրայի մակարդակով 100-ից ավելի պատասխանատու աշխատողներ լրացուցիչ կերպով ընդգրկված են եղել ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի և գուցե ավելի բարձր նոմենկլատուրաներում:

Դարալագյազի գավառ: Գավկոմի քարտուղար Գրիգորյանի ստորագրությամբ 1926 թ. սեպտեմբերի 9-ին գավառային նոմենկլատուրաների վերաբերյալ Հայկոմկուսի ԿԿ ուղարկված տեղեկագրում նշվում էր, որ գավառի պաշտոնների նոմենկլատուրան կազմելիս առաջնորդվել են ԿԿ-ի կողմից մշակված նոմենկլատուրայի մասին չափորոշիչներով, ինչպես նաև հաշվի են առել իրենց գավառի տեղական պայմանները: Գավառային նոմենկլատուրան կազմելիս ներառվել են գավառի բոլոր պաշտոնները, որոնց քանակը կազմել է **199**: Գավառային 1-ին նոմենկլատուրայում նշված է կուսակցական և անկուսակցական 64 հոգի, 2-րդում՝ ընդամենը 81 հոգի, որից 34-ը՝ կուսակցական, իսկ 47-ը՝ անկուսակցական: Դարալագյազի գավառի 3-րդ նոմենկլատուրայում հաշվառված էր 54 հոգի⁹⁵:

Միջանկյալ նշենք, որ գավառի պաշտոնների ցանկի հստակեցումը, այսինքն՝ թե գավառային ո՞ր պաշտոնը, ո՞ր նոմենկլատուրայի մեջ է մտնում, ԿԿ-ն էր իրականացնում, իսկ տեղում կատարվում էր կադրերի դասակարգում և բաշխում՝ այդ մասին անհապաղ իրազեկելով ԿԿ-ի համապատասխան բաժին:

Ջանգեզուրի գավառ: Այս գավառի անվանացանկի մեջ մտնող պաշտոնների քանակը 1926 թ. կազմել է **126**, որից 5-ը մտնում էր 1-ին նոմենկլատուրայի մեջ, 25-ը՝ 2-րդի և 96-ը՝ 3-րդի⁹⁶:

Ցավոք, ինչպես արդեն ասվել է, **Մեղրիի** շրջանի մասին, որն իր ռազմավարական նշանակության շնորհիվ (Իրանի հետ սահմանակից լինելու պատճառով) ուներ գավառի կարգավիճակ, մենք տվյալներ չունենք: Մեր կարծիքով, այս գավառ-շրջանի նոմենկլատուրային պաշտոնների քանակը կարող էր կազմել մինչև 40:

Ինչ վերաբերում է **Դիլիջանի** գավառային նոմենկլատուրային, ապա 1926 թ. տվյալներով նրա բոլոր երեք աստիճաններում ընդգրկված են եղել

92 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 171, թ. 10-15:

93 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 176, թ. 8:

94 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 9, գ. 163, թ. 30:

95 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 171, թ. 99-104:

96 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 172, թ. 35:

101 հոգի, որից 1-ին նոմենկլատուրայում՝ 58 հոգի, 2-րդում՝ 42 և 3-րդում՝ 1 հոգի⁹⁷:

Եվ վերջապես, **Լոռի-Փամբակի** գավառային նոմենկլատուրայի վերաբերյալ 1927 թ. դեկտեմբերին կազմված ամփոփագրից ստացվում է հետևյալ պատկերը. գավառի թիվ 1 նոմենկլատուրայում ներառված են եղել 75 պաշտոնյաների անուններ՝ կուսակցական, արտադրական-տնտեսական, ֆինանսական, կոոպերատիվ և այլ ոլորտի պատասխանատու աշխատողներով: Գավառային 2-րդ նոմենկլատուրայում հաշվառված ու անկետավորված են գավառի ղեկավար միջին օղակի 78 անձ, իսկ 3-րդում՝ ստորին պաշտոններ վարող ընդամենը 37 մարդ⁹⁸: Այսպիսով՝ Լոռի-Փամբակի գավառային երեք նոմենկլատուրաներում 1927 թ. դեկտեմբերի դրությամբ ընդգրկված են եղել **190** տարաստիճան պաշտոններ: Ընդ որում՝ արխիվային գործում բարելավչորեն կազմված են եղել վերոնշյալ 190 պաշտոնյաների անձնական անկետային տվյալները անուն առ անուն:

Այսպիսով՝ ՀՄԽՀ գավառային և քաղաքային նոմենկլատուրաները, ոչ լրիվ տվյալներով (Լենինական քաղաքի, Մեղրիի գավառի և Երևանի գավառի մասին մեր տեղեկությունները ամբողջական չեն), այսինքն՝ ընդամենը 8 գավառային և Երևանի քաղաքային նոմենկլատուրաների հաշվառումով 1926-1929 թթ. ժամանակաշրջանում, ըստ նոմենկլատուրային պաշտոնների, կազմել են ընդամենը **1409** պաշտոն:

Մեր կարծիքով, ամբողջ հանրապետության մասշտաբով միայն գավառային և քաղաքային նոմենկլատուրաներում կարող էին ընդգրկված լինել առնվազն 1500 մարդ, որոնց թիվը հետագայում, շրջանների ձևավորմանն ու զարգացմանը, ինչպես նաև ազգաբնակչության թվաքանակի աճին զուգընթաց, շարունակաբար մեծացել է, չնայած կուսակցական համաժողովներում մշտապես խոսվել ու որոշումներ են կայացվել կուսակցական-պետական ուռձացած ապարատի կրճատման ու էժանացման, կուսզտույնների ու բյուրոկրատիզմի դեմ անհաշտ պայքարի մասին:

Մյուս կողմից՝ մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային որոշ տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ դեռ 1926 թ., բացի գավառային ու քաղաքային նոմենկլատուրաներից, հնարավոր է, որ գոյություն են ունեցել նաև գավառակային (տեղամասային) մասշտաբի նոմենկլատուրային աշխատողներ: Օրինակ՝ արխիվային գործերից մեկում նշվում է, որ Հայաստանի 9 գավառների գավառակային մասշտաբի պատասխանատուների ընդհանուր թիվը կազմել է 135 մարդ, որոնցից ամենամեծաթիվը եղել է Երևանինը՝ 31 մարդ, այնուհետև՝ Լենինականինը (թիվը չի նշված) և այլն⁹⁹: Չի բացառվում, որ մինչև 1930 թ. վարչատարածքային նոր միավորի՝ շրջանի ձևավորումը գոյություն են ունեցել նաև գավառակային կամ տեղամասային նոմենկլատուրաներ: Բայց քանի որ փաստաթղթերում չի խոսվում գավառակային նոմենկլատուրաների կարգերի մասին, ուստի առայժմ ձեռնպահ ենք մնում հաշվարկներից:

Մեր ձեռքի տակ կան նաև տվյալներ, որ նոմենկլատուրային համակար-

97 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 6, գ. 171, թ. 136:

98 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 7, գ. 177, թ. 46-53:

99 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 6, գ. 171, թ. 1:

գի փոփոխման հետևանքով արդեն 1930 թ. կազմված նոր ուղեցույցով սահմանվում էր, որ նաև յուրաքանչյուր հիմնարկ-ձեռնարկություն ունենալու է իր նոմենկլատուրային պաշտոնների ցուցակը: Այն կազմելու էր տվյալ հիմնարկ-ձեռնարկության ղեկավարությունն իր կուսկոմիտեի հետ միասին: Իհարկե, երեք նոմենկլատուրաներով կազմված անվանացանկը նախապես պետք է համաձայնեցվեր ավելի վերադաս պետական-կուսակցական մարմինների հետ¹⁰⁰:

Այսպիսով՝ եթե մի կողմ թողնենք ենթադրություններն ու պնդումները և ի մի բերենք արխիվային նյութերի հիման վրա մեր կողմից հաշվարկված ՀՄԽՀ նոմենկլատուրային պաշտոնների ընդհանուր քանակը. ըստ աշխատանքի ճյուղերի կամ բնագավառների՝ 1504, խորհրդային առևտրի մարմինների գծով՝ 1296 և գավառային ու մասամբ քաղաքային՝ 1409 նոմենկլատուրային պաշտոնները, ապա դրանց ընդհանուր թիվը կկազմի **4209** մարդ-պաշտոն: Հնարավոր է, որ որոշ պաշտոններ, ըստ նոմենկլատուրային մակարդակների և ճյուղերի, կրկնված լինեն, սակայն մենք աշխատել ենք նման անձշտությունները հասցնել նվազագույնի:

Վերջաբանի փոխարեն

Հանրագումարի բերելով ՀՄԽՀ-ում կուսակցական մենատիրության նոմենկլատուրային համակարգի ձևավորման գործընթացի ուսումնասիրության արդյունքները, հարկ է նշել, որ այն արմատավորվել է աստիճանաբար՝ Կենտրոնի հրահանգներով ու որոշումներով և ժամանակի ընթացքում շարունակաբար փոփոխվել է, կատարելագործվել ու հստակեցվել:

Արդեն 1930-ական թվականներին համապետական մակարդակով նոմենկլատուրային համակարգն ավելի է կատարելագործվում: ՀամԿ/ԲԿ ԿԿ-ի ապարատում հիմնվում է **կադրերի վարչություն**, որը գլխավորում էր Ի. Ստալինի «աջ ձեռքը» համարվող Գեորգի Մալենկովը: Այդ վարչության միջոցով կատարվում էր ոչ միայն կուսաշխատողների հաշվառումը, այլև իրականացվում էր կուսակցական բոլոր կադրերի կառավարումը: Կուսակցության յուրաքանչյուր անդամի և թեկնածուի համար կազմվում էր համակողմանի մշակված **անձնական քարտ**՝ կենսագրական, անձնական ու աշխատանքային բոլոր տվյալներով, այսինքն՝ ստեղծվում էր գաղտնի գործերի բանկ (докуме), թե տվյալ կոմունիստն իրենից ինչ է ներկայացնում, ինչպիսին է նրա անձնական ու քաղաքական դիմանկարը, կուսակցությունը նրան ինչ պաշտոն կարող է վստահել և այլն: Կուսանդամներն ու թեկնածուները բաժանվում էին կատեգորիաների՝ կախված իրենց աշխատանքի պատասխանատվության աստիճանից: Իր հերթին յուրաքանչյուր քաղկոմ, շրջկոմ, մարզկոմ, երկրկոմ և ԿԿ ուներ իր կադրերի բաժինը, որը ձևական առումով ենթարկվում էր տվյալ կազմակերպությանը, սակայն իրականում՝ Կադրերի կենտրոնական վարչությանը: Վերջինս գործնականում հսկում ու կառավարում էր երկրի նոմենկլատուրային կադրերի ողջ շարժը՝ նշանակումը, փոխադրումը, ազատումը և այլն:

100 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 143, թ. 6-7:

Միության մասշտաբով նոմենկլատուրային կադրերի միլիոնավոր քարտային բանկը պահվում էր գաղտնի պահարաններում: Այն շարունակ փոփոխվում, թարմացվում և լրացվում էր: Որևէ կադրի մահվան կամ աղետի դեպքում Գ. Մալենկովի գլխավորած կադրային շտաբը մի քանի ժամում կարող էր տալ տվյալ թափուր պաշտոնի հավանական թեկնածուի անունը: Ընդ որում՝ երբ ասվում է **կուսակցական ապարատի կադրեր**, ապա կարելի է հասկանալ **ամբողջ պետական ապարատի կադրերը** (կուսակցական, թե անկուսակցական), որովհետև պետական-կուսակցական ամբողջ ապարատը եղել է կուսակցականացված¹⁰¹:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով ու նմանակմամբ 1920-ական թթ. կեսերին կուսակցական-նոմենկլատուրային համակարգ ձևավորվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում: Նոմենկլատուրային քաղաքական համակարգի ձևավորումը կոմունիստական միակուսակցական վարչակարգի հաստատման դրսևորում էր: Այն ուներ իր բազմաստիճան ու բազմաձյուղ կառավարման ցանցը, որը հրահանգավորվում և ղեկավարվում էր մեկ միասնական կենտրոնից: Նոմենկլատուրայի միջոցով էին իրականացվում կադրային քաղաքականությունը, կուսակցական և անկուսակցական պատասխանատու աշխատողներին պաշտոնների նշանակումը, տեղափոխումը, ազատումը և այլն: Նոմենկլատուրայի ամեն մի անդամ (պաշտոնյա) ուներ իշխանության իր տեղամասը, գիտեր իր տեղն ու դերը այդ համակարգում:

Արխիվային նյութերի ու տվյալների ամփոփ հաշվարկի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ նշված ժամանակաշրջանում՝ **1926 թ.**, ոչ լրիվ տվյալներով, նոմենկլատուրային պաշտոն վարողների ընդհանուր թիվը ՀՍԽՀ-ում կազմել է **4200**: Այդ համակազմը հետագայում ավելի ընդլայնվեց: Նոմենկլատուրային համակարգը պահպանվեց մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը և կոմունիստական ամբողջատիրության վերացումը: Սակայն, ցավոք, նոմենկլատուրային մտածելակերպն ու հոգեբանությունն իր բացասական դրսևորումներով ոչ միայն լիովին հաղթահարված չէ թե՛ մեր հասարակության մեջ և թե՛ պետական կառավարման համակարգում, այլև նոր վերածննդի նախանշաններ է դրսևորում Հայաստանի՝ Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամագրվելուն զուգընթաց:

Արարատ Մ. Հակոբյան – Գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են 20-րդ դարի Հայոց պատմության հիմնահարցերը: Մասնավորապես զբաղվում է հայ ազգային կուսակցությունների, Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության, Խորհրդային միակուսակցական վարչակարգի հաստատման և այլ հարցերով: 10 մենագրության, 70-ից ավելի գիտական հոդվածների ու գրքույկների հեղինակ է:

101 Стів Николаевский Б. И., Тайные страницы истории, М., 1995, с. 126.

Summary

FORMATION OF NOMENCLATURE IN SOVIET ARMENIA IN THE 1920S

Ararat M. Hakobyan

Key words – category, electorate, Central Committee, Party apparatus, J. Stalin, Ashot Hovhannisyan, revolutionary committee, Council of People’s Commissars, commissariat, heating part, responsible worker, drawing up a list of posts, branch structure, personal data, one-party system.

In the mid-1920s, on the example of the Soviet Union’s system of one-party Bolshevik nomenclature, the same emerged also in Soviet Armenia. It is known that in Soviet literature, one were not usually speaking about usually political nomenclature for political reasons, it was also prohibited to engage in such matters. The emergence of the bureaucratic nomenclature system is due to historical and political past of the Russia and monopoly political and economic regime established by the Bolsheviks. A unified procedure for registration of party workers and their appointment was developed. Special rations and privileges were established for responsible workers. By the degree of control all the posts were divided into three classes. Throughout the country there were at least four levels of nomenclatures, each consisting of three classes: 1st, 2nd and 3rd nomenclature i. e. there were 12 classes all in all. At the same time the nomenclatures had branch structures, the number of which has reached a dozen in Armenia. For persons included in nomenclatures, some personal cards were drawn up. County, and from 1930 regional nomenclatures became lower-level nomenclatures. According to archival materials it can be concluded that in that period the total number of employees who hold positions in nomenclatures of the Armenian SSR, was about 4,200 people. This system expanded and improved in future. She remained until the collapse of the Soviet Union and communist totalitarianism.

ФОРМИРОВАНИЕ НОМЕНКЛАТУРЫ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1920–Х ГГ.

Арарат М. Акопян

Ключевые слова – категория, электорат, Центральный Комитет, партийный аппарат, И. Сталин, Ашот Ованнисян, революционный комитет, Совнарком, комиссариат, ударная часть, ответственный работник, составление списка должностей, отраслевая структура, анкетные данные, однопартийная система.

В середине 1920–х годов на примере Советской России система однопартийной большевистской номенклатуры сформировалась также и в Советской Армении. Известно, что в советской историографии, по политическим соображениям, о политической номенклатуре не говорилось, и фактически было запрещено заниматься исследованием данной проблемы.

Возникновение бюрократической номенклатурной системы было обусловлено историко–политическим прошлым России и тоталитарным политическим и экономическим режимом, установленным большевиками. Был разработан единый порядок учета партийных работников и назначения на должность. Для ответственных работников были установлены специальные пайки и льготы. По степени управления все должности были разделены на три класса. Во всей стране существовало минимум четыре уровня номенклатур, каждая состояла из трех классов: 1–ой, 2–ой и 3–ей номенклатуры, т. е. всего существовало 12 классов. Одновременно номенклатуры по сфере своей работы имели отраслевую структуру, число которых в Армении достигало полтора десятка. Для лиц, включенных в номенклатуру, составлялись отдельные анкетные карты. Низшим звеном номенклатуры были уездные, а начиная с 1930 г. – районные номенклатуры. Согласно архивным материалам можно прийти к выводу, что в 1926 году общее количество работников, занимающих номенклатурные посты в Армянской ССР, составляло около 4200 человек. В дальнейшем эта система расширилась и усовершенствовалась. Она сохранилась до распада СССР и крушения тоталитарного строя советской власти.